

Correction of Selected Passages from Nafthat al-Masdur: A Critical Review of Yazdgerdi's Edition

Yaser Dalvand^۱ , Majid Azizi Habil^۲

۱. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. E-mail: dalvand@hum.ikiu.ac.ir

۲. Graduated Ph.D. in Persian language and literature from Lorestan University, Lorestan, Iran. E-mail: azizi.majid10@gmail.com

DOI: [۱۰.۲۲۰۳۴/perlit.۲۰۲۰.۶۸۶۶۰.۳۸۳۹](https://doi.org/10.22034/perlit.2020.68660.3839)

Article Info

Article type:

Research Article

Keywords:

Nafthat al-Masdūr, critical edition, textual variants, Yazdgerdi, scribal errors

ABSTRACT

Amir Hassan Yazdgerdi, relying on four relatively late manuscripts, produced the first critical edition of Nafthat al-Masdūr. However, a comparative analysis of these manuscripts with his edited text reveals several inaccuracies in the transcription of words and the recording of textual variants. This study, incorporating the Tehran University manuscript—unavailable to Yazdgerdi in its original form—and examining the influence of Mojtaba Minavi's conjectural emendations, classifies these errors into three categories: (۱) readings without manuscript support, (۲) inaccurate reporting of textual variants, and (۳) omission of significant variants. The findings indicate that the correct forms of certain phrases differ from Yazdgerdi's readings, including: بآس این پادشاه: bā's-e īn pādeshāh → بآس پادشاه: bā's-e pādeshāh; سلطان آلیس soltān-e alaysa → شیطان آلیس shayṭān-e alays; جان و جهان jān o jahān → جان جهان jān-e jahān; لا یحصد lā yaḥṣod → لم یحصد lam yaḥṣod; and پای برجای pāy-barjāy → پابرجا pābargā. This article critically evaluates such cases and provides the corrected readings alongside facsimiles of the original manuscripts.

Cite this article: Dalvand, Y., Azizi Habil, M. (۲۰۲۰). Correction of Selected Passages from Nafthat al-Masdur: A Critical Review of Yazdgerdi's Edition. *Persian Language and Literature*, ۷۹ (۲۰۲), ۱-۱۰.
<http://doi.org/10.22034/perlit.2020.68660.3839>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

Several decades ago, Professor Yazdgerdi edited and published *Nafthat al-Masdur* on the basis of four manuscripts: “Si,” “Het,” “Kar,” and “Mi.” He himself explained his editorial approach as follows <: “None of these manuscripts is, on its own, correct, reliable, and trustworthy, and they are all more or less of equal textual value. Therefore, in this edition—if one may call it an edition—I had no choice but to adopt an eclectic method. That is to say, I incorporated into the text those readings which seemed more compatible with the author’s style of writing, manner of expression, and contemporary literary conventions, while the remaining variants—except where their corruption was indisputable—were noted in the margins as alternative readings” (Nasawi, ۱۹۹۱: ۳۲).

As is clear from Yazdgerdi’s explanation, this method is among the most problematic approaches to textual criticism, since the editor’s personal taste and judgment play the central role. The fundamental shortcoming of Yazdgerdi’s edition thus lies in its methodology, which overshadows the entire editorial work. Moreover, identifying the author’s “style of expression and usage” presupposes the existence of an already critically established text; therefore, emphasizing stylistic criteria prior to a reliable edition is methodologically unsound.

Research Methodology

Yazdgerdi produced his edition of *Nafthat al-Masdur* on the basis of four relatively late manuscripts, adopting an eclectic method whereby he selected whichever readings he considered preferable. However, collation of these manuscripts with his edited text reveals several instances of misreadings. In some cases, it is unclear which manuscript served as the basis for his readings, and certain variants appear without any manuscript support. Furthermore, significant variants are not always precisely reported. Therefore, a systematic collation of the manuscripts used by Yazdgerdi allows for a reconsideration of multiple passages. As part of the methodology, the following questions will be asked: ۱. What kinds of erroneous readings and misinterpretations emerge when the manuscripts of *Nafthat al-Masdur* are collated with Yazdgerdi’s edition? ۲. Has Yazdgerdi accurately recorded the manuscript variants?

Discussion

The article critically evaluates passages from *Nafthat al-Masdur* under three categories:

۱. Unsupported Readings – cases where Yazdgerdi’s adopted readings lack any manuscript evidence.
۲. Incorrect Recording of Variants – instances where Yazdgerdi’s footnoted variants are misrepresented
۳. Neglect in Reporting Variants – omissions of significant textual differences, leading readers to assume uniformity where the manuscripts in fact diverge. In many such cases, the manuscript readings are preferable to Yazdgerdi’s emendations.

Conclusion

Yazdgerdi occasionally misread or inaccurately transcribed the four manuscripts of *Nafthat al-Masdur*, resulting in unsupported or erroneous readings. In some instances, he misrecorded manuscript variants or failed to note important divergences. This study corrects several of these readings, including:

بأس پادشاه → بأس این پادشاه

شیطان آلیس → سلطان آلیس

Ittifāq-i bad, vazīr, bidū rūz pīsh az man → Bi-ittifāq bad vazīr pīsh az man

زمینی که تخم خرزهره → زمینی که درو تخم خرزهره

لم یحصد → لا یحصد

جان جهان → جان و جهان

پابرجا → پابرجای

Through detailed comparison with manuscript evidence, the article demonstrates that Yazdgerdi's eclectic approach introduced methodological flaws and textual inaccuracies. By reassessing these cases, this study contributes to a more accurate understanding of *Nafthat al-Masdur* and highlights the necessity of rigorous philological methods in critical editions.

Keywords: *Nafthat al-Masdur*, Critical Edition, Manuscript Variants, Yazdgerdi, Misreadings.

تصحیح عباراتی از نفثة المصذور با نگاهی انتقادی به تصحیح یزدگردی

یاسر دالوند^۱، مجید عزیزی هابیل^۲

۱. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران. رایانامه: dalvand@hum.ikiu.ac.ir

۲. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه لرستان، لرستان، ایران. رایانامه: azizi.majid60@gmail.com

DOI: [10.22034/perlit.2020.68660.3839](https://doi.org/10.22034/perlit.2020.68660.3839)

چکیده

اطلاعات مقاله

امیرحسین یزدگردی با اتکا به چهار نسخه خطی متأخر، نخستین تصحیح انتقادی نفثة المصذور را فراهم آورد. با این‌همه، بررسی تطبیقی نسخ یادشده با متن تصحیحی او نشان می‌دهد که کاستی‌هایی در ضبط لغات و ثبت اختلافات نسخ راه یافته‌است. این پژوهش با بهره‌گیری از نسخه کتابخانه دانشگاه تهران (که یزدگردی مستقیماً بدان دسترسی نداشته) و تحلیل تأثیر تصحیحات قیاسی مجتبی مینوی، این لغزش‌ها را در سه محور اصلی بررسی می‌کند: ۱) ضبط‌های بی‌پشتوانه، ۲) ثبت نادرست اختلاف نسخ، ۳) غفلت از ثبت اختلافات نسخ. نتایج نشان می‌دهد که صورت صحیح برخی عبارات، متفاوت از ضبط یزدگردی است؛ از جمله: «بأس این پادشاه ← بأس پادشاه»، «سلطان آلیس ← شیطان آلیس»، «جان و جهان ← جان جهان»، «لا یخصد ← لم یحصد» و «پای برجای ← پابرجا». در این مقاله، ضمن نقد این موارد، صورت درست عبارات همراه با شواهد نسخه‌های خطی ارائه شده‌است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

کلیدواژه‌ها:

نفثة المصذور، تصحیح

انتقادی، اختلاف نسخ،

یزدگردی، بدخوانی.

استناد: دالوند، یاسر؛ عزیزی هابیل، مجید (۱۴۰۴). تصحیح عباراتی از نفثة المصذور با نگاهی انتقادی به تصحیح یزدگردی. *زبان و ادب فارسی*، ۷۹ (۲۵۲)، ۱۵-۱.

<http://doi.org/10.22034/perlit.2020.68660.3839>

© نویسنده‌گان.

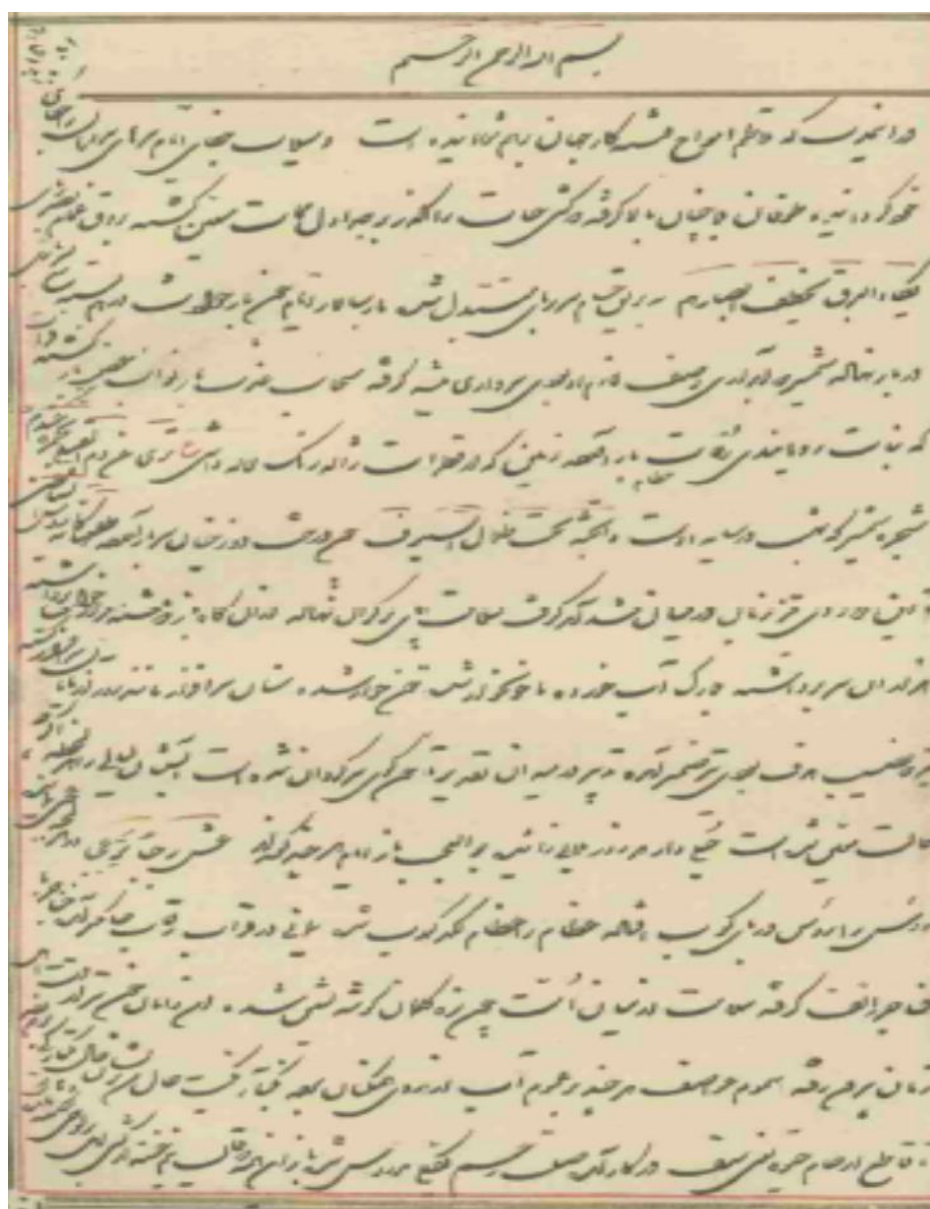
ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

یزدگردی متن نفثة المصدور را سال‌ها پیش براساس چهار نسخه: «سی»، «هت»، «کر» و «می» تصحیح و منتشر کرد. ایشان درباره روش تصحیح خود این‌گونه توضیح داده‌است: «از این نسخ ... هیچ‌یک به‌تنهایی صحیح و مضبوط و قابل‌اعتماد نیست، و از لحاظ صحت و سقم همه آن‌ها تقریباً در یک طراز قرار دارند. از این‌رو نگارنده در این تصحیح - اگر بتوان نام تصحیح بر آن گذارد - به‌ناچار روش التقاطی در پیش گرفت، بدین معنی که آنچه با شیوة نگارش و طرز بیان و تعبیر نویسنده و سبک انشای زمان وی سازگارتر و مناسب‌تر می‌آمد در متن گذاشت و باقی را - جز مواردی که غلط‌بودن آن مسلم می‌نمود - به‌صورت نسخه‌بدل در هامش متن یادآور شد» (نسوی، ۱۳۷۰: سی‌ودو).

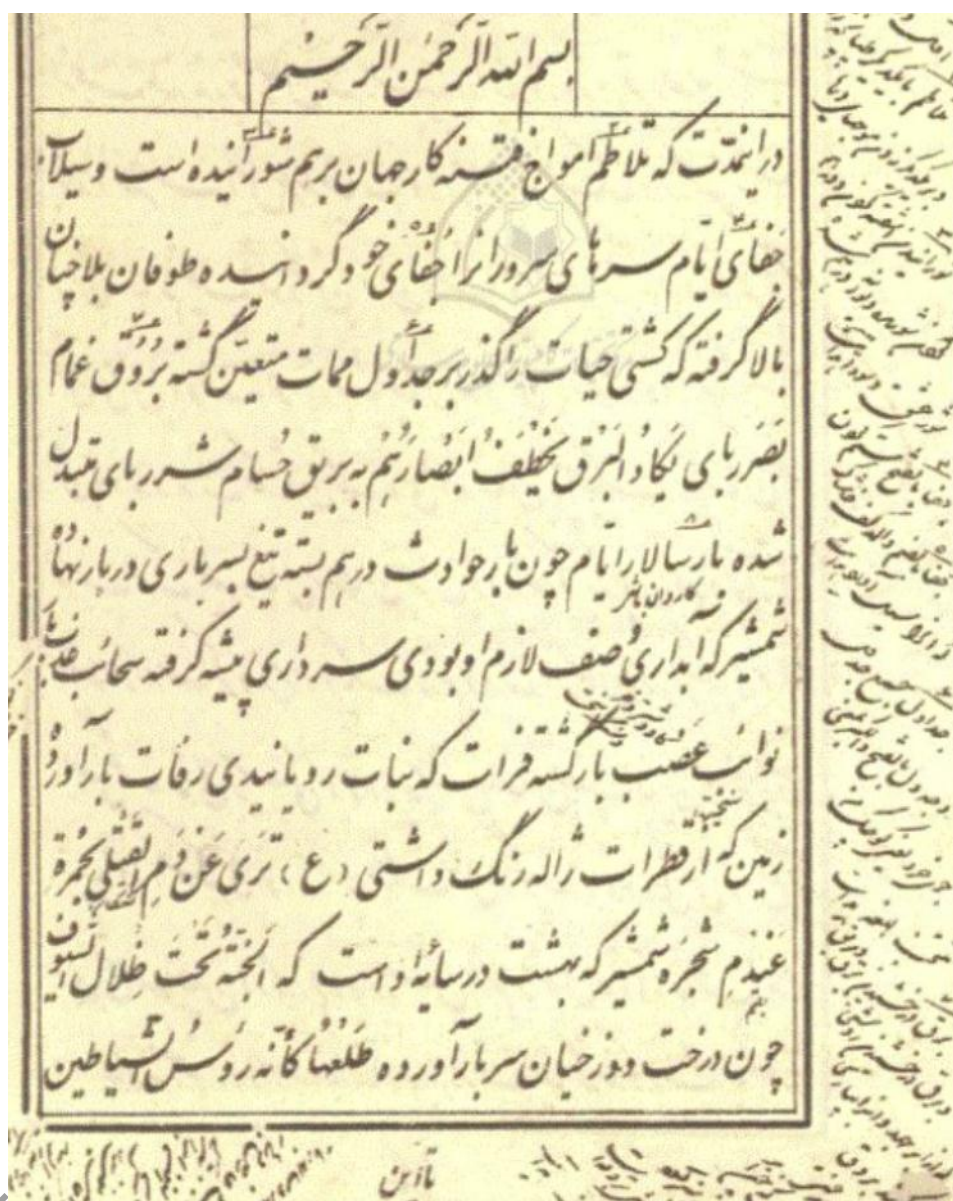
چنان‌که از توضیحات ایشان برمی‌آید، این روش یکی از پُرخط‌ترین روش‌های تصحیح متون است و ذوق و تشخیص مصحح، نقش اصلی را در آن ایفا می‌کند؛ بنابراین ایراد اصلی تصحیح یزدگردی، ایرادی روشی است که تمام کار تصحیح را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. از طرفی دیگر، چنان‌که می‌دانیم لازمة تشخیص «شیوة نگارش و طرز بیان و تعبیر نویسنده» در دست‌بودن متنی مصحح و مضبوط از اثر اوست؛ بنابراین تأکید بر سبک نویسنده، پیش از تصحیح دقیق متن او، امری بی‌اساس است. در ادامه به معرفی مختصر نسخ خطی نفثة المصدور می‌پردازیم:

الف) نسخه «سی»: این نسخه به شماره ۱۱۳۹۵ در کتابخانه دانشگاه تهران نگهداری می‌شود و همان است که یزدگردی در تصحیح خود از آن به رمز «سی» استفاده کرده و در پژوهش حاضر نیز با همین رمز مشخص شده‌است. کاتب آن علی‌اکبر حسینی فراهانی است که آن را در اوایل ذی‌حجّة ۱۲۹۵ قمری تحریر کرده‌است. دقت در ضبط‌های دشوار و کهن این نسخه نشان می‌دهد که احتمالاً براساس نسخه‌ای بسیار کهن تحریر شده‌است. مادر نسخه «سی» با مادر نسخه‌ای که پنج نسخه دیگر براساس آن کتابت شده‌اند، متفاوت است و یزدگردی به این مسئله پی نبرده‌است و این خود حائز اهمیت بسیار است؛ بنابراین منفردبودن ضبط‌های آن دلیلی بر ردّ آن‌ها نیست. یزدگردی در خوانش این نسخه دچار خطاهای بسیار شده‌است و به همین سبب در وصف آن نوشته‌است: «این نسخه از نظر صحت چندان واجد ارزش نیست و در آن اغلاط بالنسبه فراوان مشهود می‌افتد» (نسوی، ۱۳۷۰: سی‌ویک).

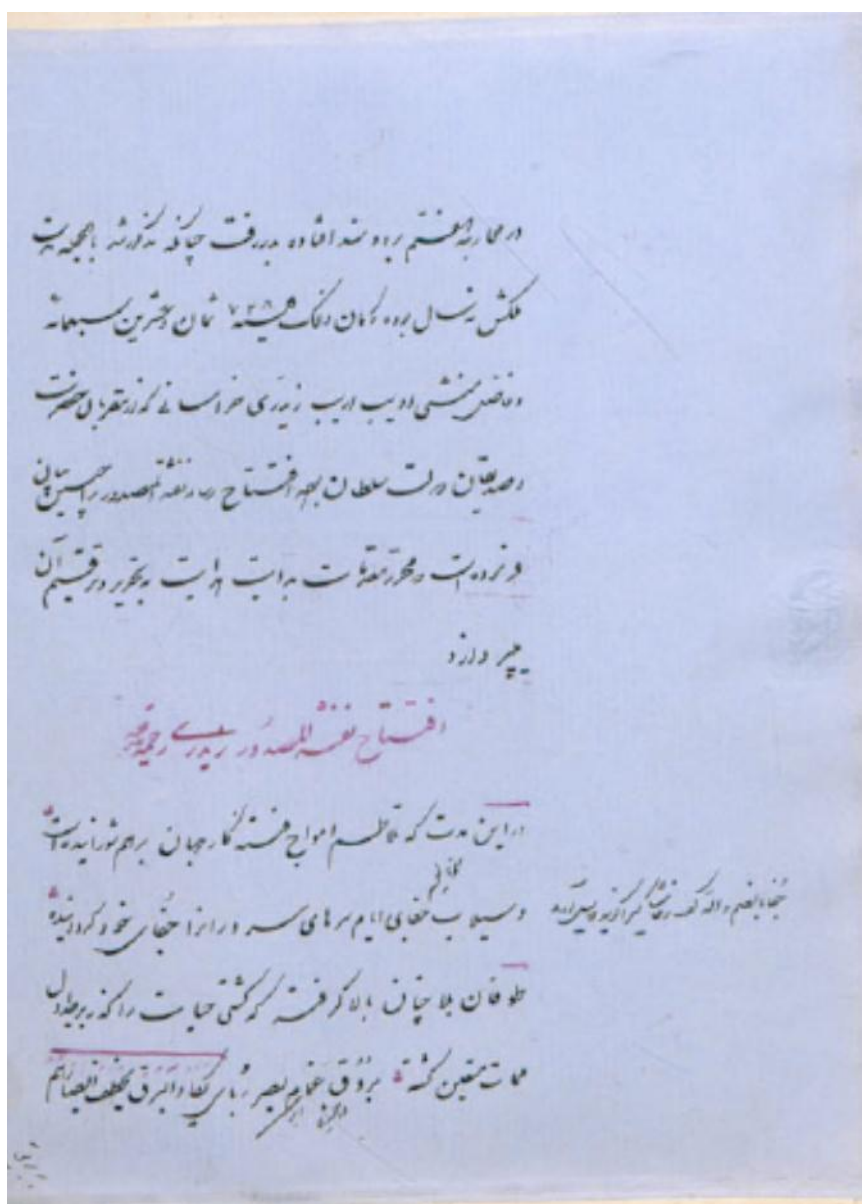
نسخه «سی»

ب) نسخه «هت»: این نسخه را رضاقلی خان هدایت در سال ۱۳۰۷ شمسی تحت عنوان کتاب نفثة المصدور فی فتور زمان الصدور و زمان صدور الفتور به صورت چاپ سنگی منتشر کرده است. هدایت در مقدمه نوشته است: «نسختی مغلوپ از نفثة المصدور در ذیل کتابی به رسم الخط قدیم که پانصد سال قبل نگارش یافته بود، در سلک کتب مخدوم اعزّ ادیب و مترسل لبیب میرزا عبدالله منشی الطبرستانی حفظه الله تعالی انخراط داشت. فقیر رضاقلی المتخلص به هدایت را به دست افتاد؛ به قدر قوه در تصحیح و ترقیمش جهدی موفی رفت» (هدایت، ۱۳۰۷: ۲۴). این نسخه با دیگر نسخ، مخصوصاً نسخه «کر» که در ادامه معرفی می شود، تفاوت چندانی ندارد و برپایه همان مادر نسخه ای تحریر یافته است که پیشتر بدان اشاره شد. یزدگردی از این نسخه با رمز «هت» استفاده کرده و از بین نسخی که در اختیار داشته، بیشترین بهره را از این نسخه برده و اغلب ضبط های آن را پذیرفته است. در پژوهش حاضر از این نسخه با رمز «هت» استفاده شده است.

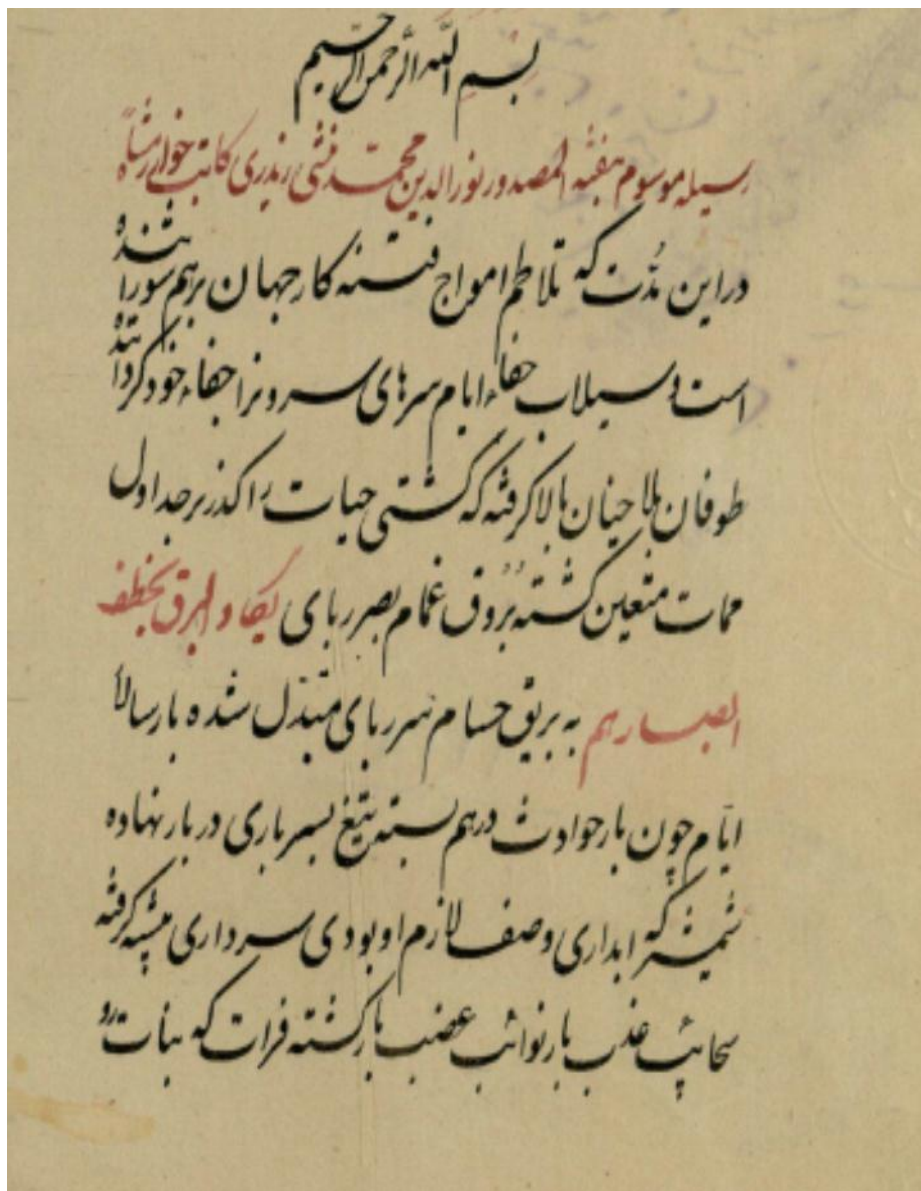
نسخه «هت»

پ) نسخه «کر»: این نسخه به شماره ۹۴۵۳/۱۱ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. کتاب در مطاوی مجموعه کراسه المعی تألیف غلامحسین افضل‌الملک المعی (صص ۲۴۴۲ - ۲۵۹۳) آمده است و تاریخ کتاب آن احتمالاً مربوط به قرن ۱۳ است. این نسخه با دو نسخه دیگر، یعنی «هت» و «ته» (که در ادامه معرفی می‌شود) دارای مادر نسخه‌ای واحد است و مخصوصاً ضبط‌های آن بسیار شبیه ضبط‌های «هت» است.

نسخه «کر»

ت) نسخه «ته»: این نسخه به شماره ۸۲۲۸ در کتابخانه دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. کاتب آن موسی بن جعفر علیاوی است که آن را در تاریخ ۱۲۷۴ قمری کتابت کرده‌است. کاتب بسیار بی‌دقت بوده و متن مشحون از اغلاط است. این نسخه همان است که معجبتی مینوی نسخه کتابخانه خود را از روی آن تحریر کرده‌است. یزدگردی از نسخه «ته» استفاده نکرده، اما از رونوشتی که معجبتی مینوی از آن تهیه کرده بهره برده‌است.

نسخه «ته»

ث) نسخه «می»: این نسخه رونوشتی است به دستخط مجتبی مینوی که به شماره ۴۸ در کتابخانه مینوی نگه‌داری می‌شود. همچنین تصویری از این متن به شماره ۲۷۸۳ در مرکز احیاء تراث اسلامی قم موجود است. چنان‌که اشاره شد، این نسخه رونوشتی است از نسخه «ته»، اما مینوی در جای جای متن تصحیحات قیاسی خود را اعمال کرده و گاهی حتی متن را تغییر داده و در موارد متعددی نیز نسخه را نادرست خوانده است. یزدگردی از این نسخه در تصحیح خود بهره برده است و به همین سبب گاهی تصحیحات قیاسی و تغییرات مینوی را، با این فرض که ضبط نسخه همین‌گونه بوده است، در متن خود آورده است. در پژوهش حاضر برخی از این تصحیحات را نشان خواهیم داد. باید توجه داشت که در این چند مورد، ایراد اصلی متوجه مینوی است و نه یزدگردی؛ زیرا یزدگردی تنها به نسخه مینوی (با رمز «می») استناد کرده و از چگونگی ضبط‌های مینوی بی‌اطلاع بوده است و بنابراین نمی‌توان بر ایشان خرده‌ای گرفت.

بسم الله الرحمن الرحيم

رسيلة موسومة بنقشة المصدر نور الدين محمد
منشی زیدری کاتب خوارزمشاه

در بزم ندرت که تلاطم امواج فتنه کار جهان برهم شورانیده است
وسیلای جنای ایام سرهای سروران را خفا و خودگردانیده *
طوفان بلاچنان بالا گرفته که کشتی حیات را گذر بر جداول محلات معین
گشته بروق غمام بصر برای یکاد البرق و خطف انصار هم ببرق
حسام سر برای مبتدل شده * بار سالار ایام چون بار حوادث
درهم بسته تیغ بصری در بار نهاده شمشیر کدآبداری وصف
لازم بودی سرداری پیشه گرفته * سحائب عذب بار نواب
عصب بار گشته فرات که نبات رویانیدی زفات بار آورده *
زمین که از قطرات زلاله رنگ لاله داشتی

تری عن دم الفلکی بحجره عذم
شجر شمشیر که بهشت در سایه اوست که الجنة تخت
خلال السیوف چون درخت دوزخیان سر بار آورده *
طلعه با کانه رؤوس الشیاطین تا این دور روی تیر زبان در
میان شد اند گرفته سلامت پای بر گرز نهاده از انگاه باز که
فته از خواب سر برداشته هزاران سر برداشته * بلارک
آب خورده تا خونخوار شده سنان سرافراز گشته بیکر که نصیب
هدف بودی تیر ضمیر آمده تدبیر در میدان تقدیر چون گوی

نسخه «می»

۲. بیان مسئله

یزدگردی با استفاده از چهار نسخه خطی متأخر نفثه المصدور را تصحیح کرده است. ایشان روش التقاطی را برای تصحیح متن برگزیده است و هر ضبطی را که مناسب تر دانسته، به متن برده است. با مقابله چهار نسخه خطی با متن تصحیح شده یزدگردی، می توان نمونه هایی از بدخوانی ها را به دست داد. در برخی موارد، مشخص نیست که متن براساس کدام نسخه است و اساساً ضبط ها فاقد پشتوانه است. در موارد بسیاری نیز نسخه بدل ها به طور دقیق عرضه نشده است؛ بنابراین با مقابله نسخ مورد استفاده یزدگردی می توان در عبارات متعددی از متن بازنگری کرد.

۳. سؤال های پژوهش

- الف. با مقابله نسخ خطی نفثه المصدور با متن تصحیح شده آن، چه تصحیفات و بدخوانی هایی کشف می شود؟
- ب. آیا یزدگردی توانسته است نسخه ها و نسخه بدل ها را با دقت ضبط کند؟

۴. پیشینه پژوهش

تاکنون مقالات مختلفی در نقد نفثة المصدور و شروح آن نوشته شده است. حسن قاضی طباطبایی نخستین کسی است که نقدی بر تصحیح و شرح یزدگردی با عنوان «ملاحظات چند در باب تصحیح نفثة المصدور» (۱۳۴۸) نوشت که یزدگردی در پاسخ آن، مقاله «به دیده انصاف بنگریم» (۱۳۴۸) را نگاشت و با لحنی بسیار تند به رد نظرات وی پرداخت. مقاله قاضی طباطبایی گرچه در موارد بسیاری به سمت ذوق لغزیده است، تماماً خالی از فایده نیست و برخلاف پاسخ های یزدگردی، در برخی موارد می تواند مفید واقع شود. یکی از بهترین مقالاتی که در نقد چاپ یزدگردی نوشته شده است، مقاله سید محمد راستگو است با عنوان «مروری در کتاب نفثة المصدور» (۱۳۶۸). نویسنده در موارد متعددی صورت درست عبارات را به قرینه های بلاغی، دستوری و ... به دست داده است. مهدی رمضانی (۱۳۹۸) نیز مقاله ای با عنوان «تأملی بر درد دل؛ تحریر نوین نفثة المصدور» نوشته اند و در آن به ضعف ها و کاستی های متعدد کتاب مذکور پرداخته اند. مواردی دیگر نیز در زمینه نقد نفثة المصدور در دست است که برخی از آن ها طول و تفصیل های ملال آور و بی موردی نیز دارند و خالی از نکته ای جدی یا نو هستند؛ و برخی دیگر فقط با بهره گیری از تعلیقات یزدگردی به نقد شروح نفثة المصدور پرداخته اند: مقاله جلیل نظری با عنوان «تأملی در کتاب شرح نفثة المصدور تألیف شاهرخ موسویان» (۱۳۹۴)؛ مقاله شاهرخ موسویان، با عنوان «بررسی چند ابهام و خطا در شرح یزدگردی بر نفثة المصدور» (۱۳۹۷)؛ مقاله منصور نیک پناه در نقد شرح یزدگردی، با عنوان «نقدی بر شرح چند جمله در نفثة المصدور» (۱۳۹۷)؛ مقاله محمدرضا صالحی مازندرانی و همکاران، در نقد شرح یزدگردی، با عنوان «بررسی و تصحیح چند لغزش در نفثة المصدور براساس سبک نویسنده» (۱۳۹۸)؛ دو مقاله از سیدعلی سهراب نژاد در نقد شرح یزدگردی، با عنوان «نقدی بر تحشیه نفثة المصدور ۱ و ۲» (۱۴۰۰). مقاله ای از دالوند و عزیزی هابیل با عنوان «تصحیح چند عبارت از نفثة المصدور زیدری نسوی» (۱۴۰۳). در هیچ یک مقالات فوق، به مطالبی که در این مقاله عرضه گشته، پرداخته نشده است.

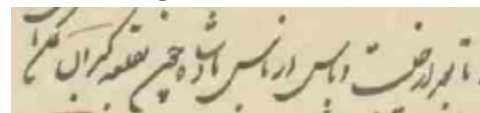
۵. بحث و بررسی

در این بخش به نقد و بررسی عباراتی از نفثة المصدور در سه دسته می پردازیم:

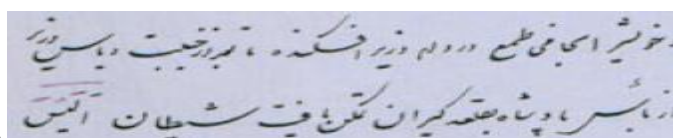
۵-۱. ضبط های بدون پشتوانه

در این بخش به ضبط هایی می پردازیم که در هیچ یک از نسخ مورداستفاده یزدگردی پشتوانه ای ندارد. مواردی را که یزدگردی صرفاً براساس نسخه «می» ضبط کرده است، با نسخه «ته» سنجیده ایم؛ زیرا چنان که پیشتر اشاره شد، نسخه «می» را مینوی براساس نسخه «ته» رونویسی کرده است.

■ «تا بعد از خبیّت و یأس وزیر از بآس این پادشاه ...» (نسوی، ۱۳۷۰: ۲۲). یزدگردی «بأس این پادشاه» ضبط کرده است که در هیچ نسخه ای نیامده است. در جمیع نسخ «بأس پادشاه» ضبط شده است:

نسخه سی

نسخه کر

تأیید از خلیف و یاس وزیر از باس پادشاه چون بقیعه
نسخه هت

افکنند تأیید از خلیف و یاس وزیر از باس پادشاه چون بقیعه
نسخه می

■ «سلطان أليس لي مُلكٌ مصرَ وَ هَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِنْ تَحْتِي در دلِ بی عقلِ او خانه گرفته» (همانجا). در جمیع نسخ «شیطان أليس...» ضبط شده است؛ اما یزدگردی «سلطان أليس...» ضبط کرده است:

شیطان ليس لي ملك مصر
نسخه سی

شیطان ليس لي ملك مصر
نسخه کر

شیطان ليس لي ملك مصر
نسخه هت

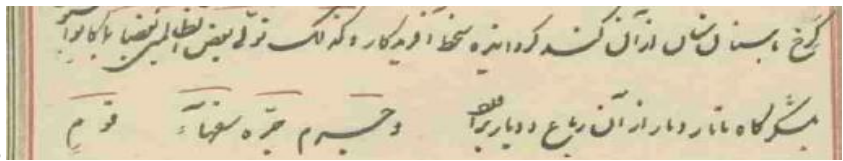
شیطان أليس لي ملك مصر
نسخه می

■ «اتفاق بد، وزیر، بدو روز پیش از من، به بیلقان رسیده بود» (همانجا). در نسخه «می» این گونه آمده است: «به اتفاق بدو روز»؛ و در حاشیه سمت راست نسخه این گونه اصلاح شده است: «باتفاق وزیر بدو روز»؛ در سمت چپ نسخه دوباره اصلاح شده است: «به اتفاق بد وزیر».

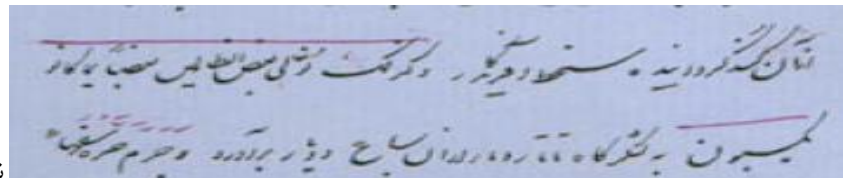
وزیر * رهبری می دهد * خان درجین سمار *
بادیای کار قوام خویش * حالت سبق پتو بال کند *
از لایق خور و شرب ببلال را خنجه و از راجت خواب و قرار
مطلای قانع شده تا بر سرود بیلقان گز را قناد با اتفاق بدو روز
پیش از من بیلقان رسیده بود می دانستم که چون روی بدو می آیم

یزدگردی اصلاح اولیه مینوی را، بدون توجه به اصلاحات بعدی ایشان، به متن برده و متن را این گونه ضبط کرده است: «اتفاق بد، وزیر، به دو روز پیش از من به بیلقان رسیده بود»؛ حال آنکه در هیچ نسخه‌ای «به دو روز پیش» نیامده است. از طرفی دیگر، «به اتفاق بد» مطابق ضبط «سی» و «می» است که براساس آن معنا و نحو جمله درست و به سامان است. یزدگردی براساس دیگر نسخ «اتفاق بد» ضبط کرده و چون نحو جمله پریشان بوده است، با تصحیح قیاسی این پیشنهاد را مطرح کرده است: «اتفاق بد را» (همان: ۷۲۸).

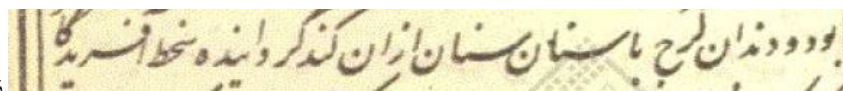
■ «لاجرم به شومی طغیان و وبال عصیان پادشاهی که آن ثغر را بعد از بُکاءِ طویل و رَنه و عویل از جند آمده بود، و دندان گرج به آستان سنان از آن کُند گردانیده، و سَخَطِ آفریدگار «وَكَذَلِكَ نُؤَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» به لشکرگاه تاتار، دمار از آن رباع و دیار برآورد» (همان: ۲۵). یزدگردی «گردانیده و سخط آفریدگار» ضبط کرده که در هیچ نسخه‌ای نیامده است و «واو» قبل از «سخط» زاید است (نیز ر.ک راستگو، ۱۳۶۸: ۲۲۲) و معنای جمله را مخدوش کرده است؛ زیرا «سخط آفریدگار» فاعل فعل دمار برآوردن است: «به ناچار خشم خدا، به سبب شومی طغیان و گناه سرکشی در برابر پادشاهی که مرزهای آن ناحیه را، بعد از زاری و بدحالی، گسترش داده و گرجی‌ها را از آن ناحیه رانده و تار و مار کرده بود، [چنان که خداوند فرموده است:] «بدین سان ستمکاران را به کیفر کارهایی که می‌کردند به یکدیگر وامی‌گذاریم» با لشکر تاتار، آن ناحیه را ویران کرد». ضمناً در جمیع نسخ «گردانیده» ضبط شده است؛ اما یزدگردی به اشتباه نوشته است: «سی، هت، می: گردانید» (نسوی، ۱۳۷۰: ۲۵).

نسخه سی

نسخه کر

نسخه هت

ازان کند گردانیده **سخط** آفریدگا روکد

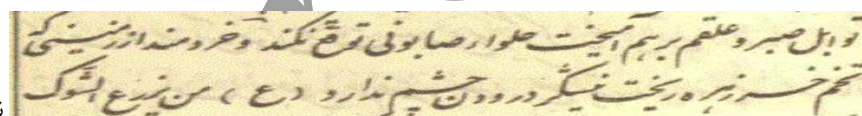
نسخه می

■ «خرمند از زمینی که در او تخم خرزهره ریخت، نیشکر درودن چشم ندارد» (همان: ۲۸). «در او» در هیچ نسخه‌ای نیامده‌است:

نسخه کر

نسخه سی

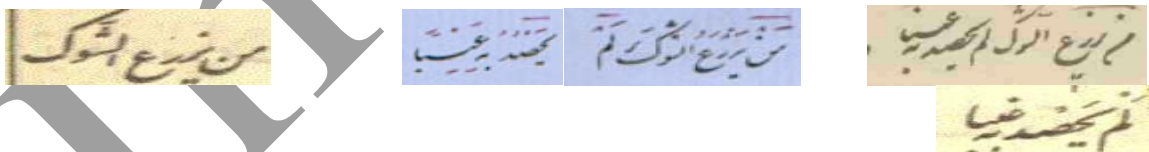

نسخه هت

هم آمخت حلوا و صابونی قق نلند و خردمند از زمینی که
تخت زهره در و ریخت نلشک درودن چشم ندارد

نسخه می

■ «مَنْ يَزُوعُ الشُّوْكَ لَا يَحْصُدُ بِهِ عَنَبًا» (همان: ۲۸). در جمیع نسخ «لم يحصد» آمده‌است؛ ولی یزدگردی «لا يحصد» ضبط کرده‌است:

گفتنی است که صورت «لم يحصد» در کتاب التمثیل والمحاضره نیز آمده‌است (ثعالبی، ۲۰۰۳: ۵۸).

■ «و دشمن، ممالک فسیح و عریض را (ع) طَىّ التِّجَارِ بِحَضْرَمَوْتَ بُرُودًا، درمی نوردید» (همان: ۳۰). یزدگردی بعد از «عریض» حرف «را» آورده‌است که در هیچ نسخه‌ای پشتوانه ندارد:

■ «مانندِ سحاب» که لواقع لواقع، آن را به سوابق دررساند» (همانجا). در جمیع نسخ «مانندِ سحاب» ضبط شده؛ اما یزدگردی «مانندِ سحاب» ضبط کرده‌است:

مانند سحاب - مانده سحاب - مانده سحاب

- «دستوریِ اعادت - و هرچند سعادت از آن به هزار فرسنگ بود - می جستم» (همان: ۳۲). در هیچ نسخه‌ای پیش از «هرچند» حرف واو نیامده؛ ولی یزدگردی «و هرچند» ضبط کرده‌است:

دستوری اعادت هرچند سعادت - دستوری اعادت هرچند سعادت - دستوری اعادت هرچند سعادت

- «چون مدّت دولت به انقضا رسیده بود، و نوبت مُلک و سلطنت به انتها آمده، داعی اضطراب، آیت تِلْكَ أَمَّةٌ قَدْ خَلَتْ بر سر کار خوانده» (همان: ۳۸). یزدگردی «داعی» ضبط کرده‌است که در هیچ نسخه‌ای نیامده‌است. ضبط جمیع نسخ «دواعی» است. املائی نسخه «کر» و «هت» و «می» کاملاً آشکار است؛ شکل نوشتاری نسخه «سی» نیز باتوجه به سبک کتابت، «دواعی» است و نه «داعی»:

سلطنت با تنها دواعی اضطراب - سلطنت با تنها دواعی اضطراب - سلطنت با تنها دواعی اضطراب

با تنها آمده و دواعی اضطراب

- «و هنگامِ تجفافِ مَغْفَر، زیرِ لحاف و بستر خزیده» (همان: ۴۰). در نسخه سی «تجفاف و مغفر» آمده‌است:

تجفاف و مغفر - تجفاف و مغفر - تجفاف و مغفر

در کر، هت و می «عفاف مغفر» ضبط شده‌است:

عفاف مغفر - عفاف مغفر - عفاف مغفر

یزدگردی «تجفاف مغفر» ضبط کرده‌است که پشتوانه‌ای ندارد. ایشان به اشتباه نوشته‌است: «متن مطابقت با سی، ظ: تجفاف و مغفر».

■ «نَفْس با همه لطافت مصفّ ایشان نشکافتی. گفتی سکندر در میانِ ظلمات گرفتار، و آبِ حیات تیره؛ مردمکِ چشمِ اسلام در مَحْجَرِ ظلام، و دیده نجات خیره» (همان: ۴۲). در هیچ نسخه‌ای «گفتی» نیامده‌است:

نکاش سکندر درین - نکاش سکندر درین - نکاش سکندر درین

مینوی و یزدگردی واژه «نشکافتی» را براساس نسخه دانشگاه تهران به اشتباه «گفتی» خوانده و همان را به متن افزوده‌اند:

نکاش سکندر درین - نکاش سکندر درین - نکاش سکندر درین

■ «و فراهم آورده عمر، از خاصّه و خرّجی، و خون دلِ مسلمانان و گرجی ... رها کرد» (همان: ۴۳). در جمیع نسخ «خاص» ضبط شده‌است؛ اما مینوی و یزدگردی «خاصّه» ضبط کرده‌اند.

عمر از خاص و خرّجی - عمر از خاص و خرّجی - عمر از خاص و خرّجی

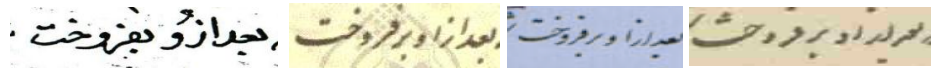
«خاص و خرّجی» در متون این دوره شواهدی دارد: «و چون به سرحدّ شیراز رسید، به ولایت پسا اصناف نول‌ها که درخور چنان مهممانی باشد، از خزاین، کسوت‌های خاصّ و خرّجی و الوان جام‌ها ... بفرستاد» (جوینی، ۱۳۸۲: ۱۵۰/۲).

■ «گو جان و جهان مباش، جان گیر و جهان» (نسوی، ۱۳۷۰: ۴۳). در جمیع نسخ «جان جهان» ضبط شده‌است؛ اما یزدگردی «جان و جهان» ضبط کرده‌است:

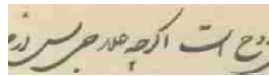
گو جان جهان مباش - گو جان جهان مباش - گو جان جهان مباش

دهخدا (۱۳۷۷): ذیل «جان جهان» درباره «جان جهان» نوشته است: «۱. خطابی است به معشوقه: بس بناگوش چو سیماکه سیه شد چو شبه/ آن تو نیز شود صبر کن ای جان جهان (فرخی). ۲. روان عالم. روح جهان. آنکه قوام جهان بدو بسته است: مظهر لطف ازل روشنی چشم امل/ جامع علم و عمل جان جهان شاه شجاع (حافظ)».

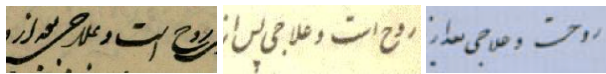
■ «آفتاب را مهر چون شاید خواند، که بعد از او برافروخت؟!» (همان: ۴۸). یزدگردی «برافروخت» ضبط کرده است که در هیچ نسخه‌ای نیامده است. در سی، هت و کر «برفروخت» ضبط شده است و در می «بفروخت»:

■ «صندوق استخوان را که ایوان کسری روح است - و هر چند علاجی پس از رُفات نخواهد بود - جز به تربت اصلی ننهند» (همان: ۵۵). یزدگردی و مینوی «و هر چند» ضبط کرده‌اند که هیچ پشتوانه‌ای در نسخ ندارد:

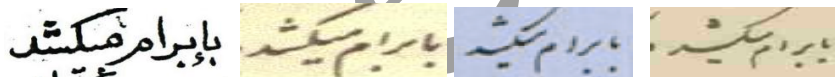

ضبط «سی»: «روح است اگر چه علاجی ...»

ضبط «کر»، «هت» و «ته»: «روح است و علاجی پس ...»

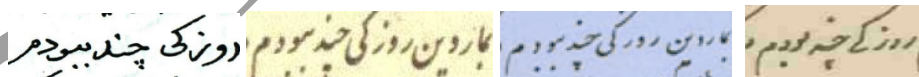
■ «و اگر نه آنستی که شرح مساوی آن مذموم سیرت به ایرام می کشید ...» (همان: ۶۲). در جمیع نسخ «می کشد» ضبط شده است. یزدگردی «می کشید» ضبط کرده و در پاورقی به اشتباه نوشته است: «چنین است در همه نسخ، ظ: می کشد»!

■ «... و آن محقر در معرض قبض آورم، و به مدد آن حج اسلام گزارم» (همان: ۶۴). یزدگردی و مینوی بدون هیچ پشتوانه‌ای «در معرض قبض» ضبط کرده‌اند. ضبط «سی»، «کر»، «هت» و «ته» بدین قرار است: «آن محقر در قبض آورم»

■ «و من چون به ماردین روزکی بیودم» (همان: ۶۸). در جمیع نسخ «روزکی چند» ضبط شده است که یزدگردی «چند» را بعد از «روزکی» ثبت نکرده است.

■ «... به تصاریف روزگار و لگدکوب دهر غدار، ابواب مطمع هر ناکس گشته بودند» (همانجا). مینوی «دهر غدار» ضبط کرده که پشتوانه‌ای در نسخ ندارد و یزدگردی همین ضبط را به متن برده است. به ترتیب در «سی»، «کر»، «هت» و «ته» (که نسخه اساس مینوی بوده است) این گونه ضبط شده است: «لگدکوب دهر، ابواب مطمع ...»

■ «و جهان، ابد الدهر، در پرده شب نخواهد بود» (همان: ۷۳). یزدگردی «در پرده شب» ضبط کرده که در هیچ نسخه‌ای نیامده است. ضبط نسخ بدین قرار است: «جهان ابد الدهر زیر پرده شب ...»:

■ «... و به سؤف و رُبما کام خوش می کرد» (همانجا). در جمیع نسخ «کام ازو خوش می کرد» ضبط شده؛ ولی یزدگردی «کام خوش می کرد» ضبط کرده است.

با کام از خوش بکرد / با کام از خوش بکرد / با کام از خوش بکرد / با کام از خوش بکرد

■ «با همه دل و جان بگفته که: یَوْمًا مِنَ الدَّهْرِ، از او بر سنتِ اهل ذناعت مُقابلهٔ احسان به اِساعتِ بیاید دید ...» (همان: ۸۴). یزدگردی «یوماً من الدهر از او ...» ضبط کرده که در هیچ نسخه‌ای نیامده است. ضبط نسخ این گونه است:

نسخه «سی»: «یوماً من الدهر را از او ...»

نسخه «کر» و «می»: «یوماً من الدهر و ازو بر سنت ...»

نسخه «هت»: «یوماً من الدهر وارد (ظ: و ازو) بر سنت ...»

■ «و دیگر سهل قیادِ سستِ شلوار، بوقا، غلامِ بغدی، که در آن فترت از فتورِ دیگران، خویش را امیر کرده بود...» (همان: ۸۵). یزدگردی «و دیگر» ضبط کرده است که پشتوانه‌ای در نسخ ندارد. ضبط نسخ این گونه است:

نسخه «سی»: «کو (گر) سهل فتاد سست (فتادست) شلوار». در این نسخه، این جمله مصراعی فرض شده و با علامت «ع» (= مصرع) در آغاز ضبط شده است.

نسخه «کر»، «هت» و «می»: «دیگر» بدون واو در آغاز آمده است:

■ «در پای اسب افتادم؛ چشم باز بستند، و دیدهٔ بصیرتِ بینا بود؛ و سر و پای برهم کشیدند، و عقل پای بر جای بود» (همان: ۸۸). یزدگردی «جای» ضبط کرده است که از حیث سجع با «بینا» سازگار نیست، و به اشتباه نوشته است: «متن مطابقت با سی». در هر چهار نسخه «پابر جا» ضبط شده است:

نسخه «کر»، «هت» و «می»: «عقل پابر جا بود»

■ «صَمَانٌ عَلَى الْأَيَّامِ مَا أَنَا طَالِبٌ» (همان: ۹۰). در جمیع نسخ «طَالِبُهُ» آمده؛ اما یزدگردی «... ما أَنَا طَالِبٌ» ضبط کرده است.

نسخه «کر»، «هت» و «می»: «ما أَنَا طَالِبُهُ»

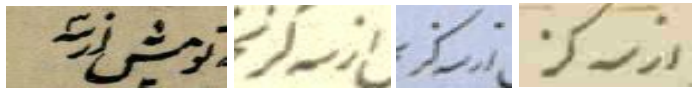
■ «هَوُلٌ و هراس چنان بر دل مستولی گردیده بود که ...» (همان: ۹۲). یزدگردی «گردیده بود» ضبط کرده که هیچ پشتوانه‌ای ندارد. در نسخ، فعل «بود» ضبط نیامده است.

نسخه «کر»، «هت» و «می»: «مستولی گردیده که»

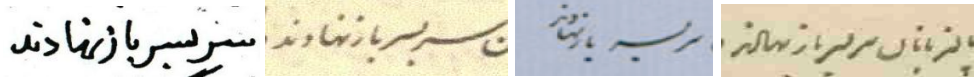
■ «جان بر کف دست تا کجا می‌پویی؟! این ظلمات نه آنست که در او آبِ حیات می‌جویی» (همان: ۹۷). در جمیع نسخ «جویی» آمده؛ ولی مینوی در رونوشتی که به خط خود از نفثه المصدور براساس نسخهٔ تهران (نسخهٔ «ته») تنظیم کرده، بدون هیچ پشتوانه‌ای «می‌جویی» ضبط کرده است (شاید به قرینهٔ «می‌پویی») و یزدگردی نیز همین ضبط مینوی (= نسخهٔ «می») را به متن برده است:

نسخه «کر»، «هت» و «می»: «آب حیات جوی»

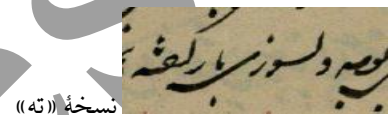
■ «قرارگاه تو بیش از دو گز نخواهد بود» (همان: ۹۷). در جمیع نسخ «سه گز» ضبط شده؛ اما در اینجا نیز مینوی «دو گز» ضبط کرده که فاقد پشتوانه است و یزدگردی همین ضبط مینوی را به متن برده است.

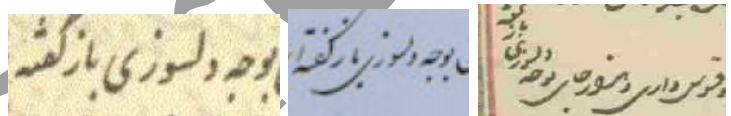
■ «به خنادق آن به جای آب خون در بستند؛ و حوالی آن بر مثالِ پالیزبانان سر، به سر باز نهاد» (همان: ۱۰۲). یزدگردی «باز نهاد» ضبط کرده؛ اما در جمیع نسخ «باز نهادند» ضبط شده است:

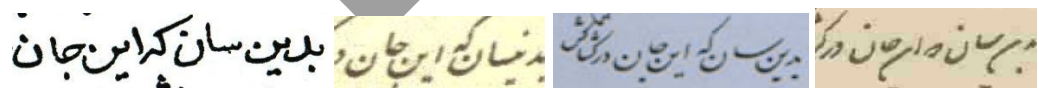
■ «و به مجالس و محافل، جایی برسبیل شماتت و فسوس داری، و هزار جای به وجهِ دلسوزی و غمخواری، بازگفته» (همان: ۱۰۵). در جمیع نسخ «به وجه دلسوزی، بازگفته» ضبط شده است؛ اما مینوی به صورت «به وجه دلسوزی و غمخواری» ضبط کرده است که پشتوانه‌ای ندارد؛ زیرا در نسخه‌ی اساس ایشان (یعنی نسخه‌ی «ته») نیز «به وجه دلسوزی بازگفته» آمده و لغت «غمخواری» به نادرست به رونوشت مینوی راه یافته و یزدگردی هم همان را به متن برده است. تصویر نسخه‌ی اساس مینوی:

تصویر نسخ «سی»، «کر» و «هت» نیز به شرح زیر است:

■ «بدین سان که جان در کشاکشِ دوران افتاده است، به کدام خوشی که داری، بیش این عمر بی فایده می خواهی؟!» (همان: ۱۰۷). یزدگردی «بدین سان که جان...» ضبط کرده که در هیچ نسخه‌ای نیامده است. در جمیع نسخ «بدین سان که این جان» ضبط شده است:

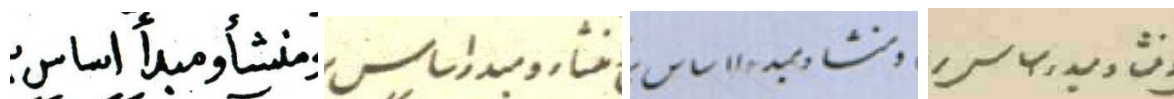
- «نَفْسِی که از فرطِ قَوّت: "و إن خاشتنی النّابات تشبّت/ بأروع عبل الساعدين مخاشن" دعوی او بود، سپر بینداخت» (همان: ۱۱۳). یزدگردی «از فرط قوّت» ضبط کرده است که نه پشتوانه دارد و نه پیوندی با بافت جمله. ضبط نسخ بدین قرار است:

نسخه «سی» و «هت»: «از فرط قوّت» که با متن تناسب تام دارد:

ضبط «کر» و «می»: «از فرط موت (ظ: قوت)»: «نفسی که از فرط موت»

- «از آن‌ها نیستم که به فراغت ریزه‌ای که در غربت - حیثُ کانَ - دست دهد، دل از مَسَقَطُ الرّأس و منشأ و مَبْدَأ و اساس بر تواند داشت» (همان: ۱۱۹). یزدگردی «مبدأ و اساس» ضبط کرده؛ اما در جمیع نسخ «مبدأ اساس» ضبط شده است و «منشأ و مبداء اساس» - گرچه خشوگونه می‌نماید - یعنی «جایی که بنیاد و اصل آدمی شکل گرفته است؛ خاستگاه و سببِ بنیاد و اساسِ هر کس». در سیرت جلال‌الدین نیز این‌گونه آمده است: «قلعه خرنندز مسقطِ راسی و منشأ اساسی...» (به نقل از همان: ۵۹۱).

- «و جواب با هر غُرَاب که از آن جانب آمده است: «يَا وَيْلَتَى أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ ...» (همان: ۱۲۵). در جمیع نسخ «غرابی» و «ویلتا» ضبط شده است. یزدگردی «غراب» ضبط کرده و به اشتباه نوشته است: «متن مطابقت با: سی، باقی نسخ: غرابی». ایشان همچنین «ویلتی» ضبط کرده اند که پشتوانه ای در نسخ ندارد.

و جواب با هر غراب که از آن جانب آمده است: «يَا وَيْلَتَى أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ ...»

و جواب با هر غراب که از آن جانب آمده است: «يَا وَيْلَتَى أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ ...»

و جواب با هر غرابی که از آن جانب آمده است: «يَا وَيْلَتَى أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ ...»

و جواب با هر غرابی که از آن جانب آمده است: «يَا وَيْلَتَى أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ ...»

۵-۲. ثبت نادرست اختلاف نسخ

یزدگردی اختلاف نسخ را در پانوشت صفحات ضبط کرده است. با تطبیق واریانت نسخ متوجه می شویم که ایشان در ضبط برخی از اختلافات دچار اشتباه شده اند.

■ «بِوَالْعَجَبِ بَارِئًا مِمَّنْ عَشَّ رَجَبًا تَرَّ عَجَبًا، هَر لَمَحَهُ عَجَبِي نُمَائِدَه ...» (نسوی، ۱۳۷۰: ۲). متن مطابق نسخه «سی» و «می» است. یزدگردی به اشتباه نوشته است: «متن مطابقت با: می، باقی نسخ: در هر لحظه»؛ یعنی ایشان ضبط نسخه «سی» را هم «در هر لحظه» دانسته است. نسخه «سی»:

عشر رجب تری عجب

■ «خَنَاجِرٍ بِأَخَاجِرِ الْفِ كَرْتَه» (همانجا). متن مطابق «سی» و «می» است. یزدگردی نوشته است: «متن مطابقت با: می، باقی نسخ: الفت»؛ یعنی ایشان اشتباهاً ضبط «سی» را هم «الفت» ثبت کرده است. نسخه «سی»:

فخر الف كرت

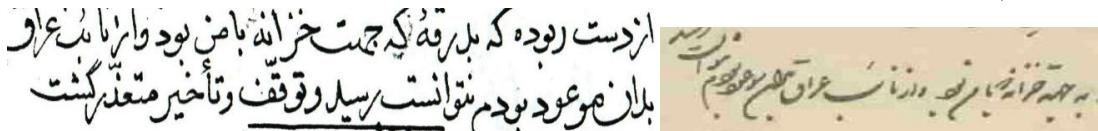
■ «و تأخیر و إهمال را که در کشف حال فرموده، جز تقصیر و إهمال، مَحْمِلِ هَايِ فَرَاوَان، مَتَصَوَّر» (همان: ۸). متن مطابق با «سی»، «هت»، «کر» و «می» است؛ اما یزدگردی به اشتباه نوشته است: «سی: اهمال هم محمل های». نسخه «سی»:

خبر تقصیر اهمال محمل فراوان تصور

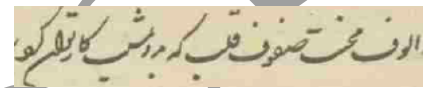
■ «از آن روز باز، که به عراق وداع نجم الدین احمد سرهنگ، قَرَنَهُ اللَّهُ بِالسَّعَادَةِ وَبَلَغَهُ الْإِرَادَةُ، کرده ای ...» (همان: ۹). یزدگردی نوشته است: «متن مطابقت با: می، باقی نسخ: قرن الله له بالسعادة». حال آنکه ضبط نسخه «سی» این گونه است: «قَرَنَ اللَّهُ نَجْمَهُ بِالسَّعَادَةِ» که نسبت به متن یزدگردی ارجح است؛ زیرا بین «نجم» و «نجم» جناس تام برقرار است.

قرن الله له بالسعادة

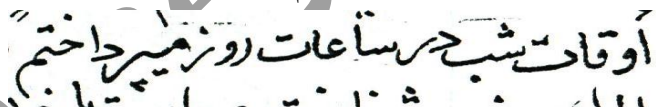
■ «تَوَاتُرِ اخبارِ تاتار ... زمام اختیار چنان از دست ربود، که بدرقه‌ای جهتِ خزانه با من بود، و از نائبِ عراق بدان موعود بودم، نتوانست رسید» (همان: ۱۱). در نسخ «سی»، «کر» و «می» بعد از «خزانه» حرف «که» آمده‌است که بدون آن جمله معنای درستی نخواهد داشت. یزدگردی این «که» را حذف کرده و حتی در پانویست نیز به آن اشاره‌ای نکرده‌است. همچنین جمیع نسخ «موعود بودم» ضبط کرده‌اند؛ اما یزدگردی نوشته‌است: «متن مطابقت با هت، کر، باقی نسخ: بود»؛ یعنی ایشان ضبط «سی» و «می» را هم «بود» دانسته‌است. ضبط نسخه «سی» و «می»:

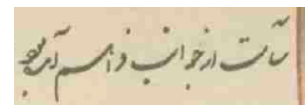
■ «و الوف محنت، صفوف قلب را ... بر هم شکسته» (همان: ۱۱). مصحح درباره ضبط «محنت» نوشته‌است: «تصحیح قیاسی است، همه نسخ: محبت»؛ حال آنکه در نسخه «سی» دقیقاً «محنت» آمده‌است. ضمناً در هیچ نسخه‌ای بعد از «قلب» حرف «را» نیامده‌است؛ ولی یزدگردی در متن بعد از «قلب» حرف «را» ضبط کرده‌است. نسخه «سی»:

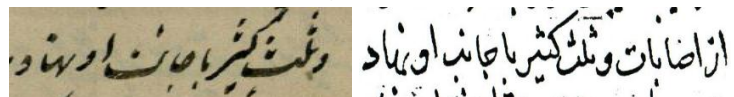
■ «اوقات روز در ساعات شب می‌پرداختم» (همان: ۱۲). در نسخه «می» نیز «می‌پرداختم» ضبط شده‌است؛ اما یزدگردی اشتباهاً نوشته‌است: «می: همی‌پرداختم». نسخه «می»:

■ «موجبات سامت از جوانب فراهم آمده بود» (همان: ۱۲). متن مطابق جمیع نسخ است؛ لیکن یزدگردی نوشته‌است: «سی: شامت». نسخه «سی»:

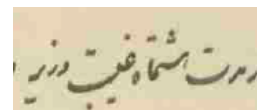
■ «و ثلثی از اصابت، و الثلث کثیر، با جانب او نهاد» (همان: ۱۴). متن مطابق نسخه «می» و «ته» است؛ اما یزدگردی نوشته‌است: «تصحیح قیاسی است، همه نسخ: والثلث کسر». نسخه «می» و «ته»:

■ «السيف ولا الخيف» (همان: ۱۶). در نسخه «هت»، «الخيف» ضبط شده‌است؛ ولی یزدگردی به اشتباه نوشته‌است: «سی، کر: الخيف». نسخه «سی» و «کر»:

■ «طلسمی که در مدت ششماهه غیبت، وزیر، و أعانه علیه قوم آخرون، بر هم نهاده بودند، به یک هفته بر هم شکست» (همان: ۱۶). در نسخه «سی»، «هشتمه» ضبط شده‌است؛ اما یزدگردی نوشته‌است: «سی: ششماه». نسخه «سی»:

■ «... به استعراض جیوش و عساكر، و تثقیف ذوابل و تحدید یواتر مشغول بایستی بود» (همان: ۱۸). یزدگردی درباره «بواتر» نوشته‌است: «تصحیح قیاسی و از سید محمد فرزانت، همه نسخ: نوایر»؛ حال آنکه در نسخه «سی» عیناً «بواتر» آمده‌است:

بیتحدید بو اثر مشهور است

■ «بانگ اسپان در مصاف و قعق کوپال و گرز...» (همان: ۲۰). متن مطابق جمیع نسخ است؛ یزدگردی به اشتباه نوشته است: «سی، هت، می: اسپان و مصاف». ضبط «سی»، «هت» و «می» بدین قرار است:

بیتحدید بو اثر مشهور است

■ «بی شک درین سر وقت از هر آفریده، کائناً مَنْ کَانَ، که اندک مایه کینه در سینه دارد ... انتقام کشد» (همان: ۲۲). در نسخه «می»، «آفریده» (آفریده ای) ضبط شده است؛ اما یزدگردی نوشته است: «می: آفریدگار». نسخه «می»:

از هر آفریده کائناً

■ «آثار طغیان، قَوْلًا و فِعْلًا، فاش کرد، دست در نهاد...» (همان: ۲۳). در نسخه «سی»، «فاش کرده دست در نهاد» ضبط شده است؛ اما یزدگردی نوشته است: «سی: کرد و دست». نسخه «سی»:

فاش کرده دست در نهاد

■ «تا آنگاه که مخایلِ اِدارِ احوالِ اهلِ گنجِه لایح گشت» (همانجا). در نسخه «سی» و «می» هم «احوال اهل گنجِه» ضبط شده؛ ولی یزدگردی نوشته است: «متن مطابقت با: کر، باقی نسخ: احوال گنجِه»؛ یعنی ایشان ضبط «سی» و «می» را هم اشتباهاً «احوال گنجِه» دانسته اند. نسخه «سی» و «می»:

احوال اهل گنجِه

■ «و صحرا از نیرانِ تاتار در شبِ تار چون عکسِ دریا می دید» (همان: ۲۴). در «هت» و «کر»، «شیران» ضبط شده است. یزدگردی اشتباهاً نوشته است: «می، سی: شیران». ضبط «سی» و «می»:

نیرانِ تاتار

■ «درین مقام که ثانی الحال ضرر منتظر است...» (همان: ۲۹). متن مطابق جمیع نسخ است. یزدگردی نوشته است: «سی: مقام ثانی الحال»؛ حال آنکه باتوجه به شکل نوشتاری حرف «که» در سرتاسر نسخه «سی»، در این نسخه نیز بعد از «مقام» حرف «که» آمده است:

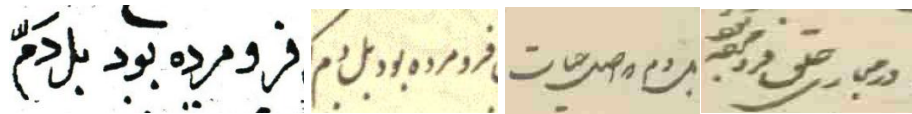
در این مقام ثانی الحال ضرر منتظر است

علامتی که بالای حرف «م» (در واژه «مقام») قرار گرفته است، حرف «که» خوانده می شود.

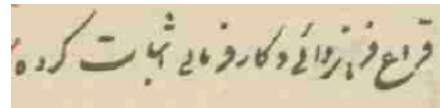
■ «خبر رسانید که پنجاه طُلب از اَطلابِ ملاعینِ تاتار ... منازل ... درنوشت» (همان: ۳۲). متن مطابق «سی»، «ته» و «می» است. در «هت» و «کر» به صورت «طَلابِ ملاعین...» ضبط شده است. یزدگردی «اطلاب» را در متن آورده است؛ اما به اشتباه نوشته است: «همه نسخ: طلاب؛ اطلاب تصحیح قیاسی و از استاد مینوی است». نسخه «سی»، «ته» و «می»:

خبر رسانید که پنجاه طلب از طلاب ملاعین

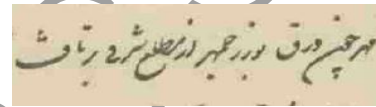
■ «دَم ... در مَجاری حلق فرومرده بود، بل دَم، که اصلِ حیات و مادّة نفّس است، در مَجاری عِرْقُ فسرده» (همان: ۳۳). متن مطابقِ جمیع نسخ است. یزدگردی به اشتباه نوشته است: «سی، هت، می: فرومرده بل». نسخه «سی»، «هت» و «می»:

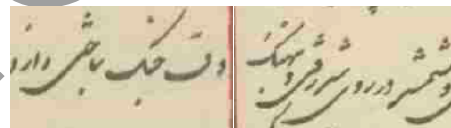
■ «و روباه خدّاع را بر شیرانِ مَصّاع و دلیرانِ قَرّاع، فرمانروایی و کارفرمایی اثبات کرده» (همان: ۳۷). متن مطابقِ جمیع نسخ است؛ اما یزدگردی نوشته است: «سی: فرمان فرمایی و کارفرمایی». در نسخه «سی» نیز «فرمانروایی» ضبط شده است:

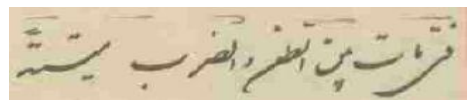
■ «مهر چون ورقِ بوزرجمهر از مطلعِ شرقی برتافت» (همان: ۴۲). در نسخه «سی» هم «ورق» آمده است؛ اما یزدگردی نوشته است: «سی: ذوق».

■ «آن که تیغ در میغ نشانیدی، و به شمشیر در رویِ شیر برفتی، و به چنگ وقتِ جنگِ بتاختی ...» (همان: ۴۴). مصحح نوشته است: «سی: بخنگ وقت جنگ بتاختی»؛ حال آنکه در نسخه «سی» این گونه آمده است: «به نهنگ وقت جنگ بتاختی» که از قضا بر ضبطِ دیگر نسخ رجحان دارد:

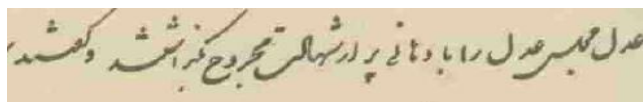
■ «فَتّی ماتَ بَیْنَ الضَّرْبِ وَالطَّعْنِ مِیْتَه» (همان: ۴۶). یزدگردی نوشته است: «متن مطابقت با: همه نسخ؛ در دیوانِ ابی تمام و تاریخِ یمینی: بَیْنَ الطَّعْنِ وَالضَّرْبِ». حال آنکه در نسخه «سی» نیز «بَیْنَ الطَّعْنِ وَالضَّرْبِ» آمده است:

■ «چه می گویم؟! و از این تعسّف چه می جویم؟!» (همان: ۴۷). در نسخه «کر» این گونه ضبط شده است: «و ازین چه تعسف می جویم»؛ اما یزدگردی به اشتباه نوشته است: «سی: ازین چه تعسف می جویم». ضبط نسخه «سی» نیز دقیقاً «از این تعسف چه می جویم» است:

■ «عدلِ مجلسِ عدل را با دهانی پُر از شهادتِ مجروح بگذشتند، و گفتند ...» (همان: ۸۹). یزدگردی «بگذشتند و گفتند» ضبط کرده که در هیچ نسخه‌ای به این صورت نیامده است؛ اما به اشتباه نوشته است: «متن مطابقت با: سی». در نسخه «سی» به صورت «بگذاشتند و گفتند» ضبط شده است:

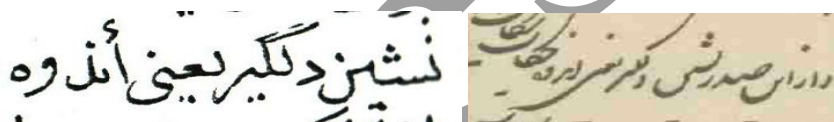
■ «و از هفت کس، من و اتباعِ من، یک کس بیش فرا دو دستِ خود نمی دید» (همان: ۱۰۸). یزدگردی نوشته است: «همه نسخ: نمی دیدیم، متن تصحیح قیاسی است»؛ ولی در «کر» و «می» نیز «نمی دید» آمده است:

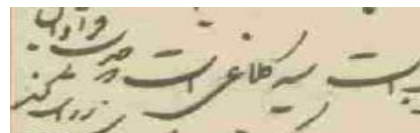
۵-۳. غفلت از ثبت اختلافات نسخ

در این بخش، نمونه‌وار به مواردی اشاره می‌کنیم که یزدگردی اختلاف نسخ را به‌طور دقیق ثبت نکرده‌است و برخی از اختلافات را از قلم انداخته‌است و همین باعث می‌شود که گاهی خواننده گمان کند که نسخ در یک مورد خاص اختلافی با هم ندارند. گفتنی است که در اغلب نمونه‌های ذکرشده، ضبط نسخ بر ضبط‌های یزدگردی ارجحیت دارد.

■ «... و از این صدرنشین دلگیری، یعنی اندوه، حکایت شکایت‌آمیز فروخوانم» (نسوی، ۱۳۷۰: ۳). در نسخ «سی»، «کر» و «می» به‌صورت «صدرنشین دلگیر» آمده‌است. فقط در نسخه «هت» به‌صورت «صدرنشین دلگیری» آمده که یزدگردی همین را به متن برده‌است. ایشان در پانویشت این‌گونه مرقوم فرموده: «کر: دلگیر»؛ یعنی فقط به ضبط نسخه «کر» اشاره کرده‌است و بدین طریق خواننده گمان می‌کند که ضبط «سی» و «می» نیز «دلگیری» و مطابق ضبط یزدگردی بوده‌است؛ زیرا به اختلاف آن‌ها اشاره‌ای نکرده‌است. نسخه «سی» و «می»:

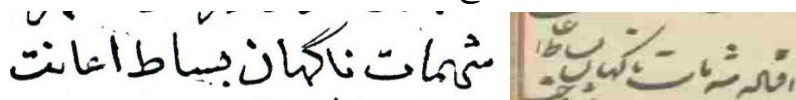

■ «پسه کلاغی است که حدیث فاوا بُرد» (همانجا). در نسخه «سی» به‌صورت «سیه کلاغ» ضبط شده‌است؛ ولی یزدگردی هیچ اشاره‌ای به آن نکرده‌است:

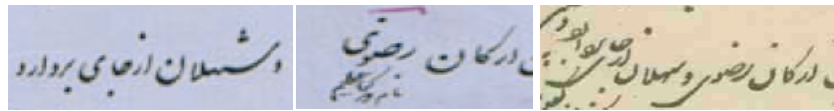

سیه کلاغ گونه‌ای کلاغ است که کمی از کلاغ معمولی درشت‌تر است و تمام پرهایش سیاه‌رنگ و معمولاً آن را زاغ یا زاغ سیاه گویند (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «کلاغ»). یزدگردی «پسه کلاغ» ضبط کرده‌است که به معنی کلاغ سیاه و سفید است. وجه‌شبه تشبیه قلم به پسه کلاغ را باتکلف می‌توان توجیه کرد. همچنین باید توجه داشت که پسه کلاغ مهاجرت نمی‌کند اما کلاغ‌های سیاه کوچ‌رو هستند؛ زیرا نویسنده در ادامه می‌گوید: «وقت مهاجرت کاغد» (نسوی، ۱۳۷۰: ۳). در گذشته قلم سیاه را نامرغوب می‌دانسته‌اند و این توصیف با دیگر توصیف‌هایی که در ذم قلم در این بخش آمده‌است، سازگار است. سلطانعلی مشهدی در رساله آداب خط می‌گوید: «اولاً می‌کنم بیان قلم/ بشنو این حرف از زبان قلم/ که قلم سرخ‌رنگ می‌باید/ نه به سختی چو سنگ می‌باید/ نه سیاه و نه کوتاه و نه دراز/ یادگیر ای جوان ز روی نیاز...» (قلیچ‌خانی، ۱۳۷۳: ۲۱). در جایی دیگر از نقشه‌المصدر آورده‌است: «قلم، کو نیز سیاه‌رویی چو من است...» (نسوی، ۱۳۷۰: ۱۰۹). خاقانی نیز در توصیف ساز «نای» گوید: «نای است سیه‌زاغی خوش‌نغمه‌تر از بلبل/ کاندردهن کبکی منقار همی‌پوشد» (خاقانی، ۱۳۸۲: ۵۰۰).

■ «شهمات بساطِ إعانت و إغاثة درنوشته» (نسوی، ۱۳۷۰: ۵). یزدگردی نوشته‌است: «هت، کر: شهمات ناگهان بساط». مطابق این توضیح، خواننده گمان می‌کند که نسخه «سی» و «می» متن را همچون ضبط یزدگردی ثبت کرده‌اند و به همین سبب ایشان به اختلاف این دو نسخه اشاره نکرده‌است؛ اما در این دو نسخه نیز «شهمات ناگهان بساط» آمده و اساساً مشخص نیست یزدگردی متن را بر چه مبنایی تصحیح کرده‌است. نسخه «سی» و «می»:

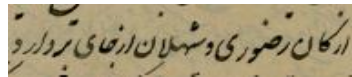

■ «آسیبی از آن ارکانِ رَضْوِی و ثَهْلان را از جای بردارد» (همان: ۷). یزدگردی نوشته‌است: «می: سبلان» و هیچ اشاره‌ای به ضبط دیگر نسخ نکرده‌است. در نسخه «سی» به صورت «سهلان»، و در نسخه «کر»، «شهلان» آمده‌است:

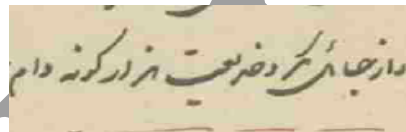

اشاره به این نسخ در سیر تاریخی تصحیف «ثهلان» به صورت «شهلان» اهمیت دارد. در لغت‌نامه این گونه آمده‌است: «شهلان: کوهی است، اما در قاموس ثهلان آورده و این صحیح است (رشیدی). در جای دیگر نیافتم و گمان می‌کنم تصحیف ثهلان باشد که کوهی است عظیم بنی نمیر را در ناحیه شریف (از یادداشت مؤلف): عمان و محیط و نیل و جیحون/ جودی و حری و قاف و شهلان خاقانی (از حاشیه برهان چ معین). شراری جهَد ز آهن نعل اسبش/ که حَرّاقش ارونند و شهلان نماید (خاقانی). ز اختران هدی او چو آفتاب آمد/ ز راسخان علوم او چو کوه شهلان بود (شرف شفره)» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «شهلان»).

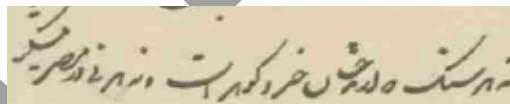
گفتنی است که ضبط «می» که یزدگردی بدان اشاره کرده‌است، تصحیح قیاسی مینوی است. در نسخه «ته» که مینوی از روی آن رونوشتی تهیه کرده‌است، به صورت «شهلان» آمده‌است:

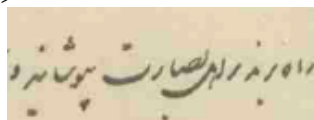
■ «و از حبال مکر و مکیدت هزارگونه دام جهت کسر حال من نصب کرده» (نسوی، ۱۳۷۰: ۱۳). در نسخه «سی» به صورت «مکر و خدیعت» ضبط شده‌است؛ ولی یزدگردی هیچ اشاره‌ای به آن نکرده‌است.

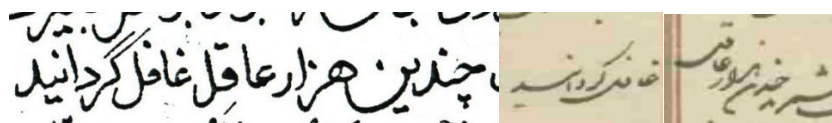
■ «نه هر سنگ که از بدخشان خیزد، گوهر است، و نه هر نی که در مصر روید، نیشکر» (همان: ۱۵). در نسخه «سی» به این صورت آمده‌است: «و نه هر نی در مصر، نیشکر» که یزدگردی هیچ اشاره‌ای به آن نکرده‌است.

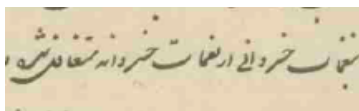
■ «پرده غفلت و رای و بصیرت فرو گذاشت، تا جاده مصلحت، که کوران بدان راه برند، بر اهل بصیرت بپوشانید» (همان: ۱۷). در نسخه «سی» به صورت «اهل بصارت» ضبط شده‌است که از حیث بلاغی ارجح است؛ زیرا تکرار تافصیح «بصیرت» از بین می‌رود و بین «بصیرت» و «بصارت» جناس اشتقاق برقرار می‌شود. یزدگردی متذکر ضبط نسخه «سی» نشده‌است.

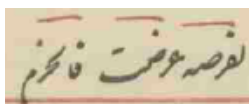
■ «چندین هزار عاقل را غافل گردانید» (همانجا). در نسخه «سی» و «می» به صورت «چندین هزار عاقل، غافل گردانید» آمده‌است؛ اما یزدگردی هیچ اشاره‌ای به این ضبط نکرده‌است. گفتنی است که حذف «را» ارجح است؛ زیرا «قدما در آوردن "را" صرفه‌جویی می‌کردند» (شمیسا، ۱۳۹۶: ۹۰؛ بهار، ۱۳۵۵: ۲/۲۵۴؛ صدیقیان، ۱۳۸۳: ۱۳۱).

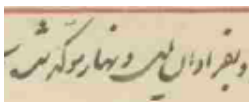
■ «به نَعَمَاتِ خسروانی از نَعَمَاتِ خسروانه متغافل شده» (همان: ۱۸). در نسخه «سی» به صورت «نعمات خسروانه» ضبط شده؛ اما یزدگردی اشاره‌ای به ضبط این نسخه نکرده است.

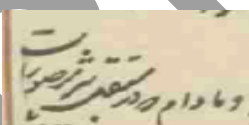
■ «فخض غمار الردى، تسلّم، وثب عجلًا/ لِفُرْصَةُ عرضت، فالحزم فى العجل» (همان: ۲۵). در نسخه «سی» به صورت «لِفُرْصَةُ» آمده است. یزدگردی در پاورقی نوشته است: «در دیوان ابی المظفر الابیوردی ص ۲۴۰: لِفُرْصَةُ»، و هیچ اشاره‌ای به ضبط نسخه «سی» نکرده است؛ حال آنکه ضبط این نسخه موافق با ضبط دیوان شاعر است و از این حیث ارجح است.

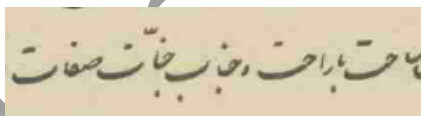
■ «به فراوان لیل و نهار متأكد شده» (همان: ۲۸). در نسخه «سی» به جای «متأكد» واژه «مؤکد» آمده است؛ اما یزدگردی به آن اشاره‌ای نکرده است.

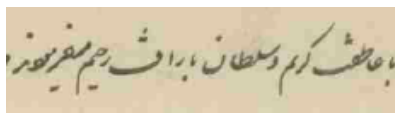
■ «مادامی که در مستقبل، توقع شرّ متصور است، اعتماد اصلی از چه دست دست دهد؟!» (همان: ۲۹). در نسخه «سی» به صورت «در مستقبل، شرّ متصور است» آمده که یزدگردی هیچ اشاره‌ای به آن نکرده است. گفتنی است که ضبط این نسخه ارجح است؛ زیرا کاربرد «توقع» و «متصور» با هم خشوگونه می‌نماید.

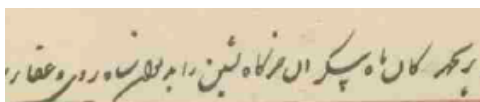
■ «ساحِبِ باراحت و جَنَابِ جَنَاتِ صَفَت» (همان: ۳۲). در نسخه «سی» به صورت «جَنَاتِ صَفَات» آمده است که از حیث سجع با «جَنَات» سازگارتر است. یزدگردی این اختلاف مهم را ثبت نکرده است.

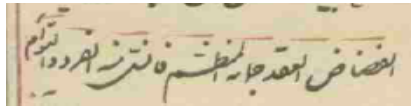
■ «و الحقّ این پادشاه باعاطفِ کریم، و سلطانِ بارحمتِ رحیم، می‌فرمود» (همان: ۳۴). در نسخه «سی» «بارافَتِ رحیم» ضبط شده است که بر ضبط «بارحمتِ رحیم» برتری دارد؛ زیرا کاربرد صفت «بارحمت» در کنار «رحیم» خشوگونه می‌نماید. یزدگردی اشاره‌ای به این ضبط نکرده است.

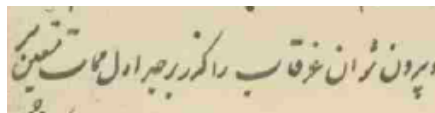
■ «پریچهرگانِ ماه‌پیکر و بتانِ خرگاه‌نشین را به دیوانِ سیاه‌روی و عَفَارِیتِ زشت‌مَنْظَر رها کرد» (همان: ۴۳). در نسخه «سی» «پری‌چهرگانِ ماه‌پیکرانِ خرگاه‌نشین» ضبط شده است که نحو کهن‌تری نسبت به متن یزدگردی دارد؛ زیرا مطابقت موصوف و صفت از حیث جمع از ویژگی‌های سبکی متون کهن است: «سکندر را گفتند: کرا کند که سوی شبستان دارا گذر کنی و آن ماه‌رویان پری‌پیکران را ببینی» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۹۸: ۲۲۱). یزدگردی این اختلاف را ضبط نکرده است.

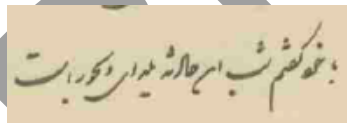
■ «إِنْفِصَاصُ الْعِقْدِ خَانَهُ النَّظَامُ وَأَنْسَلَ مِنْهُ الْفَرْدُ وَالْتَوَّامُ» (همان: ۸۲). در نسخه «سی» «انفصاَصَ الْعِقْدِ جُمَانُهُ الْمُنْتَظَمُ وَأَنْسَلَ مِنْهُ الْفَرْدُ وَالْتَوَّامُ» ضبط شده است که بر متن یزدگردی برتری دارد و شرح آن بدین قرار است: إِنْفِصَاصُ: پراکنده شدن. عِقْدُ: گردن بند. جمان: مروارید. المنظم: به رشته کشیده. اَنْسَلَ: بیرون آمد. فَرْدُ: واسطه العِقد، مروارید درشت و بی نظیر وسط گردن بند. تَوَّام: مروارید جفت روبه روی هم در گردن بند. إِنْفِصَاصُ الْعِقْدِ ... : [آن‌ها] همانند گردن بندی که مرواریدهای به رشته کشیده شده آن پراکنده شود و مرواریدهای درشت و جفت آن پخش گردد، پراکنده شدند. سپاه پراکنده جلال الدین به گردن بند پاره شده تشبیه شده اند.

■ «و بیرون شو آن غرقاب را گذر بر جداول متعین» (همان: ۸۷). در نسخه «سی» به صورت «گذر بر جداول ممات، متعین» ضبط شده است. یزدگردی متن را این گونه ضبط کرده است: «گذر بر جداول نامتعین»؛ اما کلمه «جداول» باید صفت یا مضاف الیهی داشته باشد تا معنای جمله دقیق تر شود. زیدری نسوی در ابتدای نفثة المصدور، این واژه را به صورت اضافی به کار برده است: «طوفان بلا چنان بالا گرفته که کشتی حیات را گذر بر جداول ممات متعین گشته» (همان: ۱).

■ «با خود گفتم: شب این حادثه یلدا دَیْجُور است...» (همان: ۹۵). مطابق این ضبط، عبارت معنای محصلی ندارد و مشخص نیست مراد از «حادثه یلدا» چیست. در نسخه «سی» این گونه ضبط شده است: «شب این حادثه، یلدای دَیْجُور است». مطابق این خوانش، معنای عبارات روشن است. یزدگردی به این ضبط مهم اشاره ای نکرده است.

۶. نتیجه گیری

یزدگردی در خوانش چهار نسخه خطی نفثة المصدور گاهی دچار غلط خوانی و اشتباه شده است. به همین سبب برخی از ضبط هایی که به دست داده است، بدون پشتوانه هستند. همچنین بعضاً نسخه بدل ها را نادرست ضبط کرده و یا اختلافات مهم را ثبت نکرده است. برخی از ضبط های اصلاحی در این مقاله بدین قرار است: بَأْسِ این پادشاه ← بَأْسِ پادشاه؛ سُلْطَانِ أَلِیس ... ← شَیْطَانِ أَلِیس ...؛ اِتْفَاقِ بد، وزیر، بدو روز پیش از من ← به اتفاق بد وزیر پیش از من؛ زمین که در او تخم خرزهره ← زمینی که تخم خرزهره؛ لَا یَحْصِدُ ← لم یحصد؛ مَمَالِکِ فَسِیح و عَرِیض را ← مَمَالِکِ فَسِیح و عَرِیض؛ مَانِدِ سَحَاب ← مانده سحاب؛ و هرچند سعادت ← هرچند سعادت؛ دَاعِی اضطراب ← دَوَاعِی اضطراب؛ تَجْفَافِ مِغْفَر ← تَجْفَاف و مَغْفَر؛ نَشْكَافَتِی گفتمی سکندر ← نَشْكَافَتِی سکندر؛ خَاصَّه و خَرَجِی ← خاص و خرجی؛ جَانِ و جِهَان ← جَانِ جِهَان؛ بَرَا فَرَوخت ← بَرَفَرَوخت/ بفرَوخت؛ در مَعْرِضِ قَبْضِ آوَرَم ← در قَبْضِ آوَرَم؛ رَوْزِکِی بیودم ← رَوْزِکِی چند بیودم؛ لَگْدِکُوبِ دَهر غَدَار ← لَگْدِکُوبِ دَهر؛ در پَرْدِ شَب ← زَیْرِ پَرْدِ شَب؛ کَامِ خُوش می کرد ← کَامِ ازو خوش می کرد؛ پَایِ بَر جَای ← پَایِ بَر جَا؛ مَا أَنَا طَالِب ← مَا أَنَا طَالِبَه؛ دَو گَز ← سَه گَز و

منابع

- بهار، محمدتقی [ملک الشعراء]، (۱۳۵۵)، سبک‌شناسی: یا تاریخ تطوّر نثر فارسی، ۳ ج، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
- ثعالی، ابومنصور عبدالملک بن محمد، (۲۰۰۳ م)، التمثیل والمحاضرة، تحقیق و شرح وفهرسه قصی الحسین، بیروت: منشورات دار ومکتبه الهلال.
- جوینی، عطاملک علاءالدین محمد بن محمد، (۱۳۸۲)، تاریخ جهانگشای جوینی، تصحیح علامه محمد قزوینی، ۳ ج، چاپ سوم (اول ناشر)، تهران: دنیای کتاب.
- خاقانی، بدیل بن علی، (۱۳۸۲) دیوان خاقانی شروانی، تصحیح ضیاءالدین سجادی، تهران: زوار.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دالوند یاسر و مجید عزیزی‌هاییل، (۱۴۰۳)، «تصحیح چند عبارت از نفثة‌المصدر زیدری نسوی»، زبان و ادب فارسی، دوره ۷۷، شماره ۲۵۰، صص ۱۵۳-۱۶۸.
- راستگو، سیدمحمد، (۱۳۶۸)، «مروری در کتاب نفثة‌المصدر»، معارف، دوره ششم، ش ۱۶ و ۱۷، صص ۲۳۰-۲۱۵.
- رمضانی، مهدی و دیگران، (۱۳۹۸)، «تأملی بر درد دل؛ تحریر نوین نفثة‌المصدر تألیف منصور ثروت»، مجله تاریخ ادبیات، دوره دوازدهم، شماره ۱، صص ۱۰۹-۱۲۵.
- سهراب‌نژاد، سیدعلی، (۱۴۰۰)، «نقدی بر تحشیة نفثة‌المصدر ۱»، نثرپژوهی ادب فارسی، سال ۲۴، دوره جدید، ش ۴۹، صص ۱۱۱-۴۹.
- _____، (۱۴۰۰)، «نقدی بر تحشیة نفثة‌المصدر ۲»، نثرپژوهی ادب فارسی، سال ۲۴، دوره جدید، ش ۵۰، صص ۱۵۱-۱۳۳.
- شمیسا، سیروس، (۱۳۹۶)، تاریخ تطوّر نثر فارسی، تهران: انتشارات سمت.
- صالحی‌مازندرانی، محمدرضا و مختار ابراهیمی و محمد شهریاری، (۱۳۹۸)، «بررسی و تصحیح چند لغزش در نفثة‌المصدر بر اساس سبک نویسنده»، سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال سیزدهم، ش ۷، پیاپی ۵۳، صص ۲۶۶-۲۴۵.
- نیک‌پناه، منصور، (۱۳۹۷)، «نقدی بر شرح چند جمله در نفثة‌المصدر»، نثرپژوهی ادب فارسی، شماره ۲۱، ش ۴۳، صص ۲۱۴-۱۹۹.
- صدیقیان، مهین‌دخت، (۱۳۸۳)، ویژگیهای نحوی زبان فارسی در نثر قرن پنجم و ششم، زیر نظر پرویز ناتل خانلری، تهران: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی.
- قاضی طباطبایی، حسن، (۱۳۴۸)، «ملاحظات چند در باب تصحیح نفثة‌المصدر»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، شماره ۸۶، صص ۱-۶۹.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا، (۱۳۷۳)، رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته، تهران: روزنه.
- موسویان، شاهرخ، (۱۳۹۷)، «بررسی چند ابهام و خطا در شرح یزدگردی بر نفثة‌المصدر»، نثرپژوهی ادب فارسی، سال ۲۱، ش ۴۴، صص ۱۷۰-۱۵۱.
- نسوی، محمدبن احمد، (۱۳۷۰)، نفثة‌المصدر، تصحیح و تحقیق امیرحسن یزدگردی، چاپ دوم، تهران: نشر ویراستار.
- _____ نفثة‌المصدر، کتابخانه مجلس، شماره ثبت ۱۸۲۲۱، این نسخه با رمز «کر» استفاده شده است.
- _____ نفثة‌المصدر، دانشگاه تهران، شماره ثبت ۱۱۳۹۵، این نسخه با رمز «سی» استفاده شده است.
- _____ نفثة‌المصدر، دانشگاه تهران، شماره ثبت ۸۲۲۸، این نسخه با رمز «ته» استفاده شده است.
- _____ نفثة‌المصدر، کتابخانه مینوی، شماره ثبت ۴۸، این نسخه با رمز «می» استفاده شده است.
- نظام‌الملک طوسی، حسن بن علی، (۱۳۹۸)، سیرالملوک (سیاست‌نامه)، مقدمه و تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، تهران: نشر سخن و فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی.
- نظری، جلیل، (۱۳۹۴)، «تأملی در کتاب شرح نفثة‌المصدر تألیف شاهرخ موسویان»، آینه میراث، ش ۵۸، صص ۱۳۰-۱۰۹.
- هدایت، رضاقلی‌خان، (۱۳۷۰)، نفثة‌المصدر فی قور زمان الصدور و زمان صدور الفتور. تهران (چاپ سنگی)، این نسخه با رمز «هت» استفاده شده است.
- یزدگردی، امیرحسن، (۱۳۴۸)، «به دیدة انصاف بنگریم»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی تهران، سال ۱۶، ش ۵ و ۶، صص ۶۷۲-۵۹۴.

References:

- Bahār, Mohammad-Taqi [Malek al-Šo'arā] (۱۹۷۶) *Sabk-shenasi: ya tarix-e tatavvor-e nasr-e fārsi* (Stylistics: or the History of the Evolution of Persian Prose). ۳ vols. ۴th ed. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Dālvand, Yāser & Majid Azizi Hābil (۲۰۲۴) "Tashih-e čand 'ebārat az Nafsat al-Masdur-e Zeydari Nasavi (Correcting Several Phrases from Naftah al-Mašdur by Zaydari Nasavi)". *Zabān va Adab-e Farsi*. vol. ۷۷. no. ۲۵۰. pp. ۱۵۳–۱۶۸.
- Dehxodā, Ali-Akbar (۱۹۹۸) *Loqat-nāme (Dictionary)*. ۲nd ed. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian].
- Hedāyat, Rezā-Qoli Xān (۱۹۹۱) *Nafsat al-Mašdur fi Fotur Zamān al-Sudur wa Zamān Šudur al-Fotur*. Tehran: Stone Print. [In Persian]. (This version is used with the code "Hat").
- Juvayni, 'Atā Malek 'Alā' al-Din Mohammad ibn Mohammad (۲۰۰۳ CE) *Tārix-e Jāhangūšāy-e Juvayni*. ed. 'Allāmah Mohammad Qazvini. ۳ vols. ۳rd ed. Tehran: Dūnyāye Ketāb. [In Persian].
- Musaviyān, Šāhrox (۲۰۱۸) "Barrasiye čand ebhām o xatā dar šarh-e Yazdgerdi bar Nafsat al-Masdur (A Review of Several Ambiguities and Errors in the Commentary on Naftah al-Mašdur by Yazdgerdi)". *Nasr-pazhuhi-ye Adab-e Farsi*. Vol. ۲۱. No. ۴۴. pp. ۱۵۱–۱۷۰. [In Persian].
- Nasavi, Mohammad b. Ahmad. (۱۹۹۱). *Nasah al-Mašdur*. Edited and researched by Amir-Hasan Yazdgerdi. ۲nd edition. Tehran: Virāstār Publications. [In Persian].
- Nasavi, Mohammad ibn Aḥmad - *Nafsat al-Mašdur*. Majlis Library. Registration Number ۱۸۲۲۱. [In Persian]. this version is used with the code "Kar."
- Nasavi, Mohammad ibn Aḥmad - *Nafsat al-Mašdur*. Minoyi Library. Registration Number ۴۸. [In Persian] this version is used with the code "Mi."
- Nasavi, Mohammad ibn Aḥmad - *Nafsat al-Mašdur*. University of Tehran. Registration Number ۱۱۳۹۵. [In Persian]. this version is used with the code "Si."
- Nasavi, Mohammad ibn Aḥmad - *Nafsat al-Mašdur*. University of Tehran. Registration Number ۸۲۲۸. [In Persian] this version is used with the code "Teh."
- Nezām al-Molk Tusi, Ḥasan ibn 'Ali. (۲۰۱۹ CE). *Sirat al-Muluk (The Book of Governance)*. Introduction, correction, and annotations by Mahmud 'Ābedi. Tehran: Soxan and Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Nezari, Jalil (۲۰۱۵) "Ta'ammoli dar ketāb-e Šarh-e Nafsat al-Masdur ta'lif-e Šāhrox Musaviyān (Reflections on the Book *Sharḥ Naftah al-Mašdur* by Shāhrux Musaviyān)". *Ayine-ye Mirās*. No. ۵۸. pp. ۱۰۹–۱۳۰. [In Persian].
- Nikpanāh, Mansur (۲۰۱۸) "Naqdi bar šarh-e čand jomle dar Nafsat al-Masdur (A Critique of Several Sentences in Naftah al-Mašdur)". *Nasr-pazhuhiye Adab-e Fārsi*. no. ۲۱. vol. ۴۳. pp. ۱۹۹–۲۱۴. [In Persian].
- Qāzi-Tabātabā'i, Hasan (۱۹۶۹) "Molahazati chand dar bab-e tas'hih-e Nafthat al-Masdur (Several Observations on the Correction of Naftah al-Mašdur)". *Faculty of Literature and Humanities. Tabriz University*. No. ۸۶. pp. ۱–۶۹. [In Persian].
- Qeličxāni, Hamid-Rezā (۱۹۹۴) *Resalati dar xošnevisi va honarhāye vābaste (Essays on Calligraphy and Related Arts)*. Tehran: Rowzane. [In Persian].
- Ramazāni, Mahdi et al (۲۰۱۹) "Ta'ammoli bar Dard-e del; tahrir-e nowin-e Nafsat al-Masdur ta'lif-e Mansur Servat (Reflections on the Heartfelt Sorrows: A New Edition of Nafsat al-Mašdur by Maṣṣūr Therwat)". *Journal of Literary History*. ۱۲th Series. Issue ۱. pp. ۱۰۹–۱۲۵. [In Persian].

- Rāstgu, Sayyed Mohammad (۱۹۸۹) "Moruri dar ketāb-e Nafsat al-Masdur (A Review of the Book Naftah al-Mašdur)". *Ma āref*. ۳th series. Issues ۱۶ and ۱۷. pp. ۲۳۰-۲۱۰. [In Persian].
- Šadiqiyyān, Mahin-Dox̄t (۲۰۰۴) *Vižgihāye nahviye zabān-e fārsi dar nasr-e qarn-e panjom o šešom* (Syntactical Features of the Persian Language in the Prose of the ۵th and ۶th Centuries). Supervised by Parviz Nāṭel Xānlari. Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Šāleḥi Māzandarāni, Mohammad Rezā & Mox̄tār Ebrāhimi & Mohammad Šahriyāri (۲۰۱۹) "Barrasi va tashih-e čand laqzesh dar Nafsat al-Masdur bar asās-e sabk-e nevisande (Examination and Correction of Several Mistakes in Naftah al-Mašdur Based on the Author's Style)". *Style Studies of Persian Prose and Poetry (Bahr-e Adab)*. ۱۳th Year. Issue ۷. pp. ۲۶۶-۲۴۰. [In Persian].
- Šamisā, Sirus (۲۰۱۷) *Tārix-e tatavvor-e nasr-e fārsi* (History of the Development of Persian Prose). Tehran: SAMT Publications. [In Persian].
- Sohrābnežād, Seyyed 'Ali (۲۰۲۱a) "Naqdi bar tahšiyeye Nafsat al-Masdur (۱) (A Critique of the Commentary on Naftah al-Mašdur ۱)". *Nasr-pazhuhiye Adab-e Farsi*. New Series. vol. ۲۴. no. ۴۹. pp. ۴۹-۱۱۱. [In Persian].
- Sohrābnežād, Seyyed 'Ali (۲۰۲۱b) "Naqdi bar tahshiyeye Nafsat al-Masdur (۲) (A Critique of the Commentary on Naftah al-Mašdur ۲)". *Nasr-pazhuhiye Adab-e Farsi*. New Series. Vol. ۲۴. No. ۵۰. pp. ۱۳۳-۱۵۱. In Persian].
- Tha'ālibi, Abu Maṣṣūr 'Abd al-Malik ibn Mohammad (۲۰۰۳) *Al-Tamthil wa al-Muḥāḍarah*. Edited explained, and indexed by Qusai al-Ḥusayn. Beirut: Dār wa Maktabat al-Hilāl Publications. [In Arabic].
- Xāqāni, Badil b. 'Ali (۲۰۰۳) *Divān-e Xāqani-ye Širvāni*. ed. Zia' al-Din Sajjādi. Tehran: Zavvār. [In Persian].
- Yazdgerdi, Amir-Hasan (۱۹۶۹) "Be dideye ensāf bengarim" (Let's look at it from a fair perspective). *Našriyyeye dāneškadeye adabiyyāt va olum-e ensāniye dānešgāh-e Tehrān* (Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran). y. ۱۶. vol. ۵ & ۶. pp. ۵۹۴-۶۷۲.